344

2 ман. 50 гэп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
(*Методический сборник*)
Выпуск 3 (19)
Приложение к журналу
„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“
Баку — 1958

3278

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Үчүнҹү бурахылыш

СИГНАЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

АЗӘРБАЙЧАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

1958—Бакы

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)
Үчүнчү (19-чу) бурахылыш

3279

„Азәрбайчан мәктәби“
журналына әлавә
Бакы—1958

МҮНДӘРӘЧАТ

Ә. Әһмәдов—VI синифдә ки, да, дә бағлайычыларынын тәдриси тәчрүбәсиндән 3
Ф. Кәримова—Биринчи синифдә язы ишләринин тәшкили вә апарылмасы тәчрүбәсиндән 11
С. Чәфәров—Шакирдләри инша языя нечә һазырлайырам . 16
С. Гочаев—«Пол Робсона мәктуб» ше'рини нечә кечирәм . . 23
Б. Әһмәдов—Имла языларын тәсһиһи тәчрүбәсиндән 30
С. Чәфәров—Исим тә'лиминин бә'зи мәсәләләринә даир . . 35
З. Тағызадә—Әлавәләр бәһсинин тәдрисинә даир 51
Н. Аббасова—«1905-чи илдә» п'есиндәки сурәтләрин данышыг хүсусиййәтләри һаггында 56
А. Бабаев—Орта мәктәбдә М. Ф. Ахундовун ярадычылығынын тәдриси һаггында 75
Азәрбайчанын бөйүк шаири М. Фүзулинин вәфатынын 400 иллийи гаршысында 98

Ә. ӘҺМӘДОВ
Загатала шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

VI СИНИФДӘ КИ, ДА, ДӘ БАҒЛАЙЫЧЫЛАРЫНЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН[1]

Морфолокиянын тәдрисиндә бағлайычыларын, хүсусән **ки, да, дә** бағлайычыларынын орфографиясынын тәдриси чох әмәк тәләб едән мөвзулардан биридир.

Тәчрүбә көстәрир ки, орта мәктәби битирән кәнчләрин мүәййән һиссәси хүсусилә **ки, да, дә** бағлайычыларынын орфографиясында сәһв едирләр. Бунун бир сәбәби «Азәрбайчан дилинин грамматикасы» дәрслийиндә бағлайычыларын орфографиясы һаггындакы мә'луматын сәтһи олмасыдырса, дикәр сәбәби дә мүәллимләрин лазыми гәдәр фикир вермәмәсидир.

Мән мөвзуун чәтинлийини нәзәрә алараг, әввәлчәдән бә'зи һазырлыг ишләри көрүрәм. Дәрсликдә **ки, да, дә** бағлайычыларынын орфографиясы һаггындакы мә'луматы охуюр вә әлавә материал әлдә едирәм.

Бағлайычыларын орфографиясына аид програмда верилмиш вахтдан нечә истифадә едәчәйими габагчадан мүәййәнләшдирирәм. Програмда бағлайычыларын орфографиясына чалышмаларла бирликдә беш саат верилмишдир. Мән һәмин вахтдан ашағыдакы гайдада истифадә етмәйә чалышырам:

1. **Ки** бағлайычысынын орфографиясы—1 саат.
2. Буна аид чалышмалар—1 саат.
3. **Да, дә** бағлайычыларынын орфографиясы—1 саат.
4. Буна аид чалышмалар—1 саат.

---

[1] Мәчмуәмизин һәмин нөмрәсиндә дәрч олунан Ә. Әһмәдов, Ф. Кәримова, С. Чәфәров, С. Гочаев вә Б. Әһмәдовун мәгаләләри Азәрбайчан ДЭТП институту тәрәфиндән кечирилмиш XII педагожи мүһазирәдә охунмушдур.

Ки, да, дә бағлайычыларынын орфографиясында мүһүм мәсәләләрдән бириси бунларын мүрәккәб бағлайычы әмәлә кәтирмәси вә бунун шакирдләрә өйрәдилмәсиндән ибарәтдир.

Тәәссүфлә гейд эдилмәлидир ки, дәрсликдә **ки** бағлайычысынын мүрәккәб бағлайычы әмәлә кәтирмәсиндән данышылдығы һалда, **да, дә** бағлайычыларынын бу хүсусиййәтиндән бәһс эдилмир. Бу исә зәруридир. Чүнки шакирд **бунун үчүн да, онун үчүн дә, она көрә дә** мүрәккәб бағлайычыларынын тәркибиндәки сөзләрин һансы нитг һиссәсиндән олдуғуну **да, дә** садә бағлайычылар васитәсилә мүрәккәб бағлайычы дүзәлдийини дә билмәлидир. Шакирд билмәлидир ки, **онун үчүн дә** мүрәккәб бағлайычысы **онун** әвәзлийи, **үчүн** гошмасы вә **дә** садә бағлайычысы васитәсилә дүзәлдилмишдир.

Мән **ки,** бағлайычысынын орфографиясына башламадан бағлайычыларын гурулушча нөвүнү кениш сурәтдә шакирдләрә изаһ эдирәм. Бурада әсасән шакирдләрин диггәтини **ки** бағлайычысы васитәсилә дүзәлән мүрәккәб бағлайычылара чәлб эдирәм. Ери кәлдикчә бунлары язы тахтасында языр вә **ки** үнсүрүнүн алтындан хәтт чәкирәм. Дәрсин мөвзуну шакирдләрә э'лан этдикдән сонра изаһат вермәйә башлайырам.

Шакирдләрә өйрәдирәм ки, **ки** бағлайычысы әсасән мүстәгил нитг һиссәси олмаян сөз васитәләринә битишик бир шәкилдә язылыр. Буну **нәинки, мадам ки,** вә с. мисаллар васитәсилә шакирдләрә изаһ вә сүбут эдирәм. Буна аид онлара уйғун мисаллар сөйләдирәм.

Элә бурадача **ки** бағлайычысынын айры язылмасындан да данышырам. Шакирдләрә баша салырам ки, **ки** бағлайычысындан әввәл кәлән сөз мүстәгил ишләндикдә бу вә я дикәр нитг һиссәси олурса, мүәййән суала чаваб верирсә, онда **ки** бағлайычысы сөздән айры язылыр вә өзүндән сонра веркүл гоюлур.

Һәмин дәрсдә ашағыдакы ики гайданы да шакирдләрә өйрәдирәм:

1. Феилдән сонра кәлән **ки** бағлайычысы һәмишә айры язылар, өзүндән сонра веркүл гоюлар. Мәсәлән:

«Ялныз Мәшәди бәйә элә кәлди ки, мүәллим һоп-һопун ше'рини охумагдан эһтият эдир».

2. Ялныз феилләрдән сонра дейил, чүмләдә олан бүтүн нитг һиссәләриндән сонра **да, ки** бағлайычылары айры язылар вә өзүндән сонра веркүл гоюлар. Мәсәлән:

«Москва о гәдәр **бөйүкдүр ки,** кәзмәклә гуртармаг олмур» вә с.

Бу мөвзуун тәдриси илә әлагәдар олараг мүәллимин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бири дә **ки** бағлайычысы илә **ки** шәкилчисинин фәргини шакирдләрә өйрәтмәкдән ибарәтдир. Тәчрүбә көстәрир ки, буну бағлайычыларын орфографиясына һәср эдилмиш дәрсдә тамамилә изаһ этмәк мәгсәдәуйғун дейилдир. Чүнки белә олдугда шакирдләрә верилмиш билик ағырлыг әмәлә кәтирәр. Бир чәһәтдән буну, дикәр чәһәтдән дә айрыча бир саатда **ки** бағлайычысынын орфографиясына аид чалышмалар апарачағымы, вахтын азлығыны нәзәрә алараг, мән биринчи дәрсдә **ки** бағлайычысы илә **ки** шәкилчисинин фәрги һаггында чох гыса мә'лумат вермәклә кифайәтләнирәм. Дәрси екунлашдырдыгдан сонра эвдә 6 чүмлә язмағы, бунларын 3-нүн **ки** бағлайычысынын битишик, 3-нүн исә айры язылмасына аид олмасыны тапшырырам.

Ки бағлайычысынын орфографиясыны даһа яхшы өйрәтмәк үчүн шакирдләри мүвафиг чалышмалар үзәриндә ишләтмәк дә чох файдалыдыр. Мән бу мәгсәдлә дә чалышмалар үчүн материалы V—VII синифләр үчүн имла мәчмуәсиндән синифдә вә синифдән харич охунмуш бә'зи әсәрләрдән сечирәм. **Ки** бағлайычысы олан чүмләләри язы тахтасына языр, гаршылыглы һалда ону, йә'ни чүмләни тәһлил эдирик. Һәмин дәрсдә **ки** бағлайычысы илә **ки** шәкилчисинин фәргини дә шакирдләрә кениш изаһ эдирәм. Бу мәгсәдлә язы тахтасына ашағыдакы чүмләләри язырам.

1. «О, анасындан рича этди ки, бу ахыр күнләрини кәндләриндә кечирмәйә изн версин».

2. «Дүнәнки ичласда Габил чох тә'рифләнди».

Һәмин чүмләләри шакирдләрә морфоложи (әввәл сөзүн гурулушу, сонра нитг һиссәсинә көрә) тәһлил этдирирәм. Шакирд биринчи чүмләдә **этди** сөзүнүн **феил** олдуғуну дедикдә әввәл өйрәтдийим гайданы, йә'ни феилдән сонра кәлән **ки** үнсүрүнүн бағлайычы олдуғуну, айры язылыб өзүндән сонра веркүл гоюлмасыны хатырладырам вә буну бир нечә шакирддән тәкрар сорушурам.

Шакирдләрә тамамилә айдын олур **ки, этди ки,** сөзүндә **этди мүстәгил** мә'на ифадә эдир, мүәййән суала чаваб олур. Буна **көрә дә ки** үнсүрү ондан айры язылыр.

Икинчи чүмләни тәһлил эдәркән шакирдләрин әсас диггәтини **дүнәнки** сөзүнә чәлб эдирәм. Шакирдләр бу сөзүн

сифәт олдуғуну, бир вурғу илә дейилдийини сөјләјирләр. Сонра мән һәмин сөзүн сонундакы **ки** шәкилчисинин үстүнү әлимлә өртүр вә дејирәм ки, суал верин, **дүнән** сөзү һансы нитг һиссәси олду. Шакирдләр **дүнән** сөзүнүн зәрф олдуғуну асанлыгла дејирләр.

Шакирдләр билирләр ки, (1-чи дәрсдә бу һагда мә'лумат верилмишдир) башга нитг һиссәләриндән сонра кәлән **ки** о заман бағлајычы олар ки, һәмин нитг һиссәси чүмләдә хәбәр олмуш олајды.

Дүнәнки сөзүндә **ки** бағлајычы ола билмәз. Чүнки хәбәр дејил, тә'јиндир. Әлә бурадача дејирәм ки, **ки** шәкилчиси гәбул етмиш сөз нитг һиссәсинә көрә сифәт, чүмлә үзвүнә көрә исә тә'јин олар. **Ки** бағлајычысы исә әсасән хәбәрдән сонра кәләр.

Белә чалышмалардан сонра ашағыдакы нәтичәләри чыхарыр вә буну јадда сахламаларыны шакирдләрә тапшырырам.

1. **Ки** шәкилчиси битишән сөз нитг һиссәси үзрә сифәт, чүмлә үзвләри үзрә тә'јин олур.

2. Әкәр **ки** шәкилчисини битишдији сөздән ајырсаг, нитг һиссәсинә көрә зәрф, чүмлә үзвләринә көрә зәрфлик олар.

3. **Ки** шәкилчиси әксәрән **да, дә** үнсүрү илә бирликдә **дакы, дәки** шәклиндә ишләнир.

Мәсәлән: «Һәјәтдәки ушагларын шән сәсләри һамыны севиндирди».

4. **Ки** шәкилчиси аһәнк ганунуна табе олур вә 4 чүр јазылыр.

5. **Ки** бағлајычысы аһәнк ганунуна табе олмур вә бир шәкилдә јазылыр.

6. **Ки** бағлајычысы сөзләри вә чүмләләри бир-биринә бағлајыр.

7. **Ки** шәкилчиси феилләрдән сонра ишләнмир.

8. **Ки** бағлајычысы вурғу гәбул етмир.

Бунлары шакирдләрә јаздырырам.

Мәнчә, **да, дә** бағлајычыларынын **орфографијасы** тәдриси **ки** бағлајычысы орфографијасынын тәдрисиндән асандыр.

Әввәлән, она көрә ки, **ки бағлајычысындан кениш** данышыларкән, үмумән бағлајычынын мә'насы шакирдләр үчүн әтрафлы ајдынлашмыш олур. Икинчиси, **да, дә** бағлајычылары илә **да,** дә шәкилчиләринин фәргини изаһ етмәк **ки,** бағлајычысы илә **ки** шәкилчисинин фәргини изаһ етмәкдән асандыр.

Мән, **да, дә** бағлајычыларынын орфографијасыны ашағыдакы чүмләләр үзрә шакирдләрә ајдынлашдырырам:

1. «Бајрам шәнлијиндә фәһләләр **дә,** колхозчулар **да,** зијалылар **да** иштирак едирдиләр».

2. «Екскурсијаја Элчин **дә,** Элхан **да** кетмишдиләр».

Һәмин бағлајычыларын һәмишә сөздән ајры јазылдығыны әввәлчәдән шакирдләрә дедијим үчүн онларын алтындан анчаг хәтт чәкмәклә кифајәтләнирәм.

Биринчи чүмләни тәһлил едәрәк көстәрирәм ки, бу чүмләдә ишләнмиш **да, дә** бағлајычылары сөзләри бир-биринә бағламышдыр.

Биринчи чүмләјә шакирдләрин нәзәрини чәлб едирәм. Онлара баша салырам ки, «Екскурсијаја Элчин **дә,** Элхан **да** кетдиләр» дедикдә, ајдын олур ки, екскурсијаја кедән јалныз Элчин вә Элхан дејил, башгалары да кетмишләр. Чүмләдә екскурсијаја кедәнләрин икисинин ады олмасына бахмајараг **дә, да** бағлајычылары Элчин вә Элхан сөзләрини екскурсијаја кедән ушаглары илә бағламышдыр.

Да, дә бағлајычысынын ролуну даһа да ајдынлашдырмаг үчүн јухарыдакы чүмләдә **да, дә** бағлајычыларынын үстүнү өртүрәм. Бу заман «Екскурсијаја Элчин, Элхан кетмишләр» чүмләси алыныр. Ајдын олур ки, екскурсијаја анчаг Элчин вә Элхан кетмишдир. Башгаларынын да кетмәләри һаггында анлајыш јохдур. Беләликлә, **да, дә** бағлајычыларын ролу бир даһа шакирдләрә ајдын олур.

Шакирдләрә бир нечә белә чүмлә сөјләдир, бунлардакы **да, дә** бағлајычыларыны тәһлил етдирирәм. Бундан сонра **да, дә** бағлајычылары илә **да, дә** шәкилчиләринин фәргини шакирдләрә изаһ етмәјә башлајырам. Бу мәгсәдлә дә ашағыдакы чүмләләри јазы тахтасында јаздырырам:

1. Бакыда јени биналар тикилир.
2. Әлидә мараглы китаб вар.
3. Бакы да көзәл шәһәрдир!
4. Әли дә кинода иди.

1—2 шакирд һәмин чүмләләри учадан охујур, башга шакирдләрә исә **да, дә** бағлајычыларынын вә шәкилчиләринин алтындан хәтт чәкдирирәм. Сонра да һәмин чүмләләри морфоложи тәһлил етдирирәм. **Бакыда, Әлидә, Әли дә, Бакы да** сөзләринә шакирдләрин диггәтини чәлб етдирирәм. Көстәрирәм ки, **Бакыда, Әлидә** сөзләринин көкү олан **Бакы** вә **Әли** сөзләри һара вә ким сualларына чаваб олур, өзләри дә хүсуси исимләрдир.

Лакин һәмин сөзләрин сонунда **да, дә** шәкилчиләри дә вар. **Бакы** сөзүнүн сонундакы **да** сөзә битишәрәк биналарын тикилдийи ери, **Әли** сөзүнүн сонунда **дә** шәкилчиси битишәрәк мараглы китабы олан адамы билдирир. Буна көрә дә һәмин сөзләр шәкилчиләри илә бирликдә һарада? кимдә?. суалларына чаваб олур. Һәмин суаллара чаваб олан сөзләр исә исмин ерлик һалында олур. Демәли, **Бакыда, Әлидә** сөзләринин сонундакы **да, дә** исмин ерлик һалынын шәкилчиләридир.

Сонра о бири чүмләләрин тәһлилинә кечирәм. Шакирдләрә изаһ эдирәм ки, Бакы да көзәл шәһәрдир, дедикдә Бакыдан башга да көзәл шәһәрләрин олдуғу, Әли дә кинода иди, дедикдә исә кинода Әлидән башга да адамларын олдуғу айдынлашыр. Һәмин сөзләрә аид шакирдләрә суаллар верирәм. Шакирдләр мүәййәнләшдирирләр ки, Бакы һара? Әли исә ким? суалына чаваб олур. Онлар һәмин сөзләрин исмин адлыг һалында олдуғуну да дейирләр. Шакирдләрә нәтичә чыхартдырырам ки, исмин ерлик һалында олан сөзүн суалында һәмин шәкилчиләр олур. Бакы һарада? исмин адлыг һалында олдугда онун суалында да шәкилчи олмур. Изаһаты давам этдирәрәк шакирдләрә көстәрирәм ки, әввәлки ики чүмләдә олан исимләрин сонундакы **да, дә** исмин ерлик һал шәкилчиси олуб сөзә битишик язылыр, сонракы чүмләләрдә исә **да, дә ерлик** мә'насы вермир, сөзләри бирбиринә бағлайыр. Буна көрә дә онлар бағлайычыдыр.

Мән **да, дә** бағлайычыларынын эйни формалы шәкилчиләрдән фәргини изаһ эдәркән буларын охшар чәһәтләрини дә шакирдләрә айдынлашдырырам. Мә'лумдур ки, **да, дә** шәкилчиләри аһәнк ганунуна табе олуб, ики чүр язылыр. **Да, дә** бағлайычылары да беләдир. Инди буну мисалларла изаһ эдәк:

Дәрси суал-чавабла, мисалларла сөйләмәк, мүгайисә этмәклә екунлашдырдыгдан сонра ашағыдакы нәтичәни чыхарыр вә буну шакирдләрин дәфтәрләринә яздырырам:

1. **Да, дә** бағлайычылары шәкилчиләр кими аһәнк ганунуна табе олур вә ики чүр язылыр.

2. **Да, дә** бағлайычыларыны чүмләдән атдыгда, мә'на дәйишилир.

3. **Да, дә** бағлайычыларыны сөзә битишик яздыгда чүмлә мә'насыз олур.

4. **Да, дә** бағлайычылары шәкилчиләрдән фәргли олараг вурғу гәбул этмир.

5. **Да, дә** шәкилчиләри илә кәлән сөз шәкилчиси суала чаваб олдуғу һалда, **да, дә** бағлайычысы илә ишләнән сөз айрылча суала чаваб олур. Бағлайычы кәнарда галыр, суал она аид олмур. Дәрслик үзрә 181 нөмрәли тапшырығы исә шакирдләр **эвдә ичра эдирләр.**

Да, дә бағлайычыларынын орфографиясы һаггында шакирдләрин билийини мөһкәмләтмәк мәгсәдилә тәшкил этдийим дәрсдә иш әсасән язы тахтасында апарылыр.

Нөвбәти дәрсдә 181 нөмрәли эв тапшырығынын ичрасыны йохлайырам. Сонра да кечән дәрси соруш̆уб, шакирдләрин билийини гиймәтләндирирәм. Даһа сонра исә ени дәрси сорушуб, шакирдләрин билийини гиймәтләндирирәм. Даһа сонра исә ени дәрсин мәгсәдини э'лан эдир вә ишә башлайырам. Язы тахтасына **Сәлимдә, Гулуда, Москвада** сөзләрини языб, шакирдләрә суал верирәм. (Бу сөзләрин сонундакы **да, дә** бағлайычыдыр вә я шәкилчидир). Чавабларыны мүвафиг мисалларла шакирдләрдән әсасландырмағы тәләб эдирәм. Сонра шакирдләрә ичәрисиндә һәмин сөзләр иштирак этмәклә—чүмләләр дүзәлтмәйи тәклиф эдирәм.

1. Сәлимдә охумаға бөйүк һәвәс вар.
2. Гулуда халгымызын тарихинә аид мә'лумат чохдур.
3. Москвада ҮИКТС ачылмышдыр.

1—2 шакирдә сөзләрин сонундакы да шәкилчисини нәзәрә алмадан чүмләни охумағы тапшырырам. Шакирдләр көрүрләр **ки, да, дә** шәкилчиләри сөздән атыларса, доғрудан да, чүмлә мә'на вермәз. Дейирәм ки, инди сөзләрин сонундакы **да, дә** шәкилчиләрини бағлайычы кими ишләдәк вә чүмләләр тәртиб эдәк. Алынмыш чүмләләри тахтая язырам:

1. Сәлим дә күлүрдү.
2. Гулу да тракторчу олачагдыр.
3. Москва да гәдим шәһәрдир

чүмләләриндәки бағлайычылары нәзәрә алмадан язырам:

1. Сәлим күлүрдү.
2. Гулу тракторчу олачагдыр.
3. Москва гәдим шәһәрдир.

Әввәлки вә сонракы чүмләләрә шакирдләрин диггәтини чәлб эдирәм.

Сәлим дә күлүрдү **дедикдә күләнләрин чох олдуғу** билинирсә, Сәлим күлүрдү дедикдә күләнин ялныз Сәлим олдуғу айдынлашыр.

Да, дә бағлайычысынын орфографиясыны, бунун **да, дә** шәкилчиләриндән фәргини белә мисалларла тәкрар эдир вә шакирдләрин бу саһәдәки биликләрини мөһкәмләндирирәм.

Бу дәрсдә эвдә ичра этмәк үчүн 183 нөмрәли тапшырығы верирәм.

Ки, да, дә бағлайычыларынын орфографиясына һәср эдилмиш чалышмалар дәрсиндә башга үсулдан истифадә эдирәм. Әкәр эввәлки чалышмаларда фәал иштирак эдирдимсә, инди шакирдләрин фәаллығыны тә'мин эдирәм. Бу мәгсәдлә чалышмалары шакирдләр өз дәфтәрләриндә ичра эдирләр.

Шакирдләрин бу саһәдәки биликләрини тәкрар этдикдән вә буну мүгайисәләрлә әсасландырдыгдан сонра чалышмалара башлайырам.

1. Язы тахтасында тарла, колхоз, сәнин, мәним, китабхана, мәктәб, деди вә с. сөзләри язырам. Һәмин сөзләрә да, дә шәкилчиләриндән уйғун кәләнини артырыб, дәфтәрләринә язмаларыны шакирдләрә тәклиф эдирәм. Бурада элә сөзләр вар ки, шәкилчи артырмаг мүмкүн дейилдир. Шакирдләрин буну нечә баша дүшдүкләрини изләйир вә лазым кәләрсә, изаһ эдир вә я сорушурам. Мәсәлән: деди сөзүнүн сонуна **ки** шәкилчиси артыран шакирддән сорушурам: **ки** шәкилчисинин феилдән сонра кәлмәси мүмкүндүрмү? Шакирд сәһв этдийини баша дүшүр, мән исә һәмин шакирдин билийиндәки нөгсаны ядда сахлайыр вә онунла ери кәлдикчә мәшғул олурам.

2. Язы тахтасына мән, Сәмәд, гарангуш, ишлә, билди, комбайн, партахал вә с. сөзләр язырам. Сонра һәмин сөзләрә **да, дә, ки** бағлайычылары артырыб чүмләләр ичәрисиндә ишләтмәйи шакирдләрә тапшырырам. Енә дә шакирдләрин мүстәгил ишинә лазым кәлдикдә нәзарәт вә көмәк эдирәм.

3. Шакирдләрә 4 чүмлә яздырырам. Бу шәртлә ки, икисиндә **да, дә** шәкилчи, икисиндә бағлайычы олсун.

Чүмләләри яздыгдан сонра сөзләрин суалларыны үстүндән язмаларыны шакирдләрә тапшырырам.

Беләликлә, һәм шакирдләрин билийини йохлайыр, һесаба алырам, һәм дә онларын бу саһәдәки биликләрини мөһкәмләндирирәм.

Бунлардан сонра «Бағлайычылар» мөвзуунун нечә мәнимсәнилмәсини өйрәтмәк мәгсәдилә язы ишинин нәтичәсини синифдә тәһлил вә мүзакирә эдирәм.

Ф. КӘРИМОВА
Тавус шәһәр еддииллик мәктәбинин мүәллими.

БИРИНЧИ СИНИФДӘ ЯЗЫ ИШЛӘРИНИН ТӘШКИЛИ ВӘ АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Совет мәктәбинин гаршысында шәрәфли вәзифәләр дурур. Бу шәрәфли вәзифәләрин тәмәли ибтидаи мәктәбдә гоюлур. Бу тәмәлин мөһкәмлийи исә ибтидаи мәктәб мүәллимләринин яхшы ишләмәсиндән асылыдыр.

27 илдир ки, мән шакирдләрин тә'лим-тәрбийәси илә мәшғул олурам. Мән чалышырам ки, шакирдләр өз фикирләрини шифаһи вә язылы сурәтдә ифадә этмәйи, савадлы язмағы бачарсынлар. Мәһз буна көрә дә шакирдләрин язы тә'лиминә бөйүк әһәмиййәт верирәм.

Мән, һәлә илк күнләрдән башлаяраг ушаглары языя һазырлайырам. Ушагларда көзәл язы вәрдишләри яратмаг үчүн һазырлыг дөврүндә бу ишә хүсуси фикир верирәм.

Һәр шейдән әввәл язы тахтасында биринчи синфин язысына уйғун хәтләр (бир үзү үчмил, о бири үзү кәрпичи) чәкдиририрәм. Яхшы язы язмаг үчүн дүзкүн отурмағын әһәмиййәти чох бөйүкдүр. Она көрә мән ушаглара партада дүзкүн отурмаг гайдасыны өйрәдирәм. Парталары ушагларын боюна көрә сечирәм.

Языя башламаздан әввәл, гәләм тутмаг гайдасыны да ушаглара өйрәдирәм. Мән, ушаглары язы тахтасында вә дәфтәрдә чәкилән чизкиләрлә таныш эдирәм. Сәтирләри вә сәтирдә олан милләри шакирдләрә көстәририрәм.

Язы дәфтәрини һайлайыб биринчи сәһифәни ачмаларыны ушаглара тәклиф эдирәм. Сонра парталарын арасында кәзәрәк ишин нечә ичра эдилдийини нәзәрдән кечирирәм. Шакирдләрә дүзкүн вә көзәл язы вәрдишләри ашыламаг үчүн

дәфтәрләрин парта үзәринә дүзкүн гоюлмасына да фикир верирәм. Язы тахтасында биринчи сәтри чубугла көстәрирәм. Шакирдләрин дә һәмин сәтри өз дәфтәрләриндә көстәрмәләрини тәләб эдирәм. Һәр сәтирдә үч мил (үст мил, орта мил, алт мил) олдуғуну айры-айры көстәрирәм вә шакирдләрин дә көстәрмәләрини тәклиф эдирәм.

Илк язы дәрсиндә нөгтәләр гоймаг вә бу нөгтәләри бирләшдирмәк, дүз хәтт чәкмәк вә бунларын арасында мүәййән мәсафә бурахмағы (ики дама) өйрәдирәм. Илк мәшғәләләрдә һәрфләрин үнсүрләрини яздыраркән, онларын нәйә охшадығыны сорушурам.

Тәчрүбә көстәрир ки, мәшғәләләрин беләтәшкили шакирдләрин дәрси мөһкәм мәнимсәмәләринә сәбәб олур.

Илк язы тә'лими дөврүндә бурахылан сәһвләри вахтында дүзәлтмәк, дүзкүн вә көзәл язмағын әсас шәртләриндән биридир.

Һәрфләрин элементләрини ики һәфтә яздырмагла, ушагларын әли языя һазыр олдуғуну билдикдән сонра савад тә'лиминә башлайырам. Мән һәр бир бөйүк һәрфи яздыраркән, ону әввәлчә язы тахтасында бүтөв языб ушаглара көстәрирәм. Сонра исә ону айырырам. Һәр һәрфин һансы элементләрдән әмәлә кәлмәсини вә нечә бирләшмәсини ушаглара изаһ эдирәм. Дәфтәрдә һәрф элементиндән бир сәтир вә сонра бүтөв һәрфи язмағы шакирдләрә тәклиф эдирәм.

Мә'лум олдуғу кими, бүтүн һәрфләр эйни шәкилдә бирбирилә бирләшмир. Айры-айры һәрфләрин өзүндән габаг вә я сонра кәлән һәрфләрлә бирләшмәси мүхтәлиф олур. Мәсәлән: «ат» сөзүндә: «а» һәрфинин икинчи элементи бирләшдикдә юхары галхдығы һалда, «ал» сөзүндә юхары галхмыр, «л» һәрфинә ашағыдан бирләшир.

Дүзкүн вә ярашыглы язы перо вә гәләмдән дә асылыдыр. Мән шакирдләрин анчаг дүймәсиз вә юмшаг язан перолардан (11 вә я 86 нөмрәли) истифадә этмәләрини тәләб эдирәм. Һәмин перолар һәрфинназик вә галын һиссәләрини тәләб олундуғу шәкилдә асанлыгла язмаға имкан верир. Шакирдләрин гыса, йоғун, автомат гәләмләрдән истифадә этмәләринә йол вермирәм.

Хәттин көзәл олмасы үчүн гәләми тутмағы, мүрәккәбдән нечә истифадә этмәйи, перонун һарада вә нечә басылмасыны вә с. шакирдләрә өйрәдирәм. Һәр дәфә языда көстәрдийим гайдалара рәайәт олунмасыны шакирдләрдән тәләб эдирәм. Гәләмин һәддән артыг бәрк тутулмасы шакирди тез йорур, әл титрәйир, язы сәлигәсиз олур. Одур ки, бир гәдәр

бош тутмаларыны тапшырырам. Язынын сәлигәли олмасы мүрәккәбин кейфиййәтиндән дә чох асылыдыр. Мүрәккәб нә чох гаты, нә дә дуру олмалыдыр. Мән буну тә'мин этмәк үчүн синифдә шакирдләрин сайына көрә мүрәккәб габы сахлайырам.

Ушагларын дәфтәринин тәмиз вә сәлигәли олмасы үчүн тәләб эдирәм ки, гәләми мүрәккәб габына явашча батырараг, чыхардыгда ону шүшәнин кәнарына тохундурараг язсынлар. Бу вахт артыг дамчы мүрәккәб габынын ичинә төкүлүр. Перонун учунда түк вә я башга шей олдуғуну йохладыгдан сонра, языя башлайырам. Одур ки, ушагларын дәфтәрләриндә ләкәйә раст кәлмәк олмур. Язы гуртардыгдан сонра ушаглар юмшаг парчадан һазырланмыш парча илә перону силирләр.

Мән язы заманы чалышырам ки, һәр шакирдин янында бир нечә дәфә олум, онун язы ишинә фикир верим, бурахдығы сәһви онун көзү гаршысында дүзәлдим, яза билмәдийи һәрфин вә я сөзүн нүмунәсини языб көстәрим. Шакирдләрин бурахдыглары сәһвләри сәһифәнин ашағысында язырам. Сәһв язан шакирдләр енидән һәмин сөзләри язмалы олурлар.

Ушағын дүзкүн язмасы үчүн валидейнләр мәнә чох яхшы көмәк эдирләр. Ушагларын эвинә кедиб, аилә шәраитини өйрәнәркән валидейнләрлә мүсаһибә апарырам. Ушағын көзәл, тәмиз вә дүзкүн язмасы үчүн нә этмәк лазым кәлдийини онлара баша салырам (охуюб, язанда дүзкүн отурмаг, язы вәсаитини габагчадан һазырламаг, әввәлчә язы ишләрини гуртарыб сонра охумаг, ушағын охумасыны динләмәк вә с.). Валидейнләр бунлары нәзәрә алараг, өз ушагларына нәзарәт эдирләр.

Ушағын дүзкүн вә сәлигәли язмасы үчүн, языдан эвә верилән тапшырығын әһәмиййәти чох бөйүкдүр. Мән, ушағын дүзкүн отурмасыны, мүрәккәб вә гәләмдән бачарыгла истифадә эдә билмәсини йәгин этмәйинчә, эвә языдан тапшырыг вермирәм. Эвә вердийим тапшырыг ялныз синифдә кечилән ени һәрфин вә һәмин һәрфә аид олан сөзләрин язылышындан ибарәт олур.

Биринчи синифдә, биринчи ярым илдә һәрфләри, һәрфләрә аид сөз вә чүмләләри яздырмагла мәшғул олурам. Икинчи ярым илдә мүхтәлиф язы нөвләриндән (ярадычы имла, сәсли имла, үзүндән көчүрмә, суаллара чаваб, садә иншалар вә с.) истифадә эдирәм.

Мән ярадычы язылары ики йолла апарырам: 1) шәкил үзрә, 2) шакирдләрин шәхси мүшаһидәләри үзрә.

Шәкил үзрә язы. Шәкил үзәриндә апарылан язы ушагларын сөз еһтиятыны зәнкинләшдирир. Тәфәккүр вә нитгини инкишаф етдирир. Онлары дүзкүн чүмлә гурмаға вә өз фикирләрини мүстәгил ифадә етмәйә өйрәдир. Ушагларын яш вә билик сәвиййәсинә уйғун олан шәкилләрдән истифадә едирәм. Мәсәлән:

Мән, «Ана машында тикиш тикир, ата гәзет охуюр, ушаглар топла ойнайырлар» шәкилләри үзрә мүсаһибә апардыгдан сонра, һәмин чүмләләри язы тахтасында язырам. Шакирдләр һәмин чүмләләри язы тахтасындан дәфтәрләринә көчүрүрләр. Бу да онларын ярадычылыг иши олур. Бу чүр иш кәләчәкдә шәкил үзрә һекайә гурмаг үчүн имкан ярадыр. Синфә оюн вә әйләнчәләри тәсвир едән шәкилләр дә кәтирир, шакирдләрин диггәтини бунлара чәлб едирәм. Мәсәлән, бир шәкилдә гышда ушагларын гушлара дән вермәләри тәсвир олунурду. Шакирдләр 2—3 дәгигә шәклә бахдыгдан сонра мүсаһибә апардым вә һәмин шәклә сәрлөвһә (ад) вермәйи тапшырдым. Шакирдләр бир аз фикирләшдикдән сонра һәмин шәклә ашағыдакы адлары вердиләр: «Гушлары горуюн», «Гушлара һөрмәт едәк», «Гышда гушларын һәяты» вә с. Шакирдләрин шәклә вердикләри бу адлары язы тахтасында яздым. Мәним тәклифим үзрә хошладыглары ады дәфтәрләринә яздылар. Ушаглар сәрлөвһәни яздыгдан сонра шәклин мәзмуну үзрә мүсаһибә апардым.

Һәмин суаллар үзрә синифдә кичик һекайә дүзәлтдик.

Шакирдләрин шәхси мүшаһидәләри үзрә язы иши. Ушаглар көрдүкләри вә өзләри иштирак етдикләри бир һадисәни нағыл едирләр.

Шакирдләрин мүшаһидәчилик бачарығыны гүввәтләндирмәк мәгсәдилә һава, тәбиәт һадисәләри, инсанларын мәишәти вә һейванлар үзәриндә мүшаһидә апармағы өйрәдирәм. Ев һейванлары үзәриндә мүшаһидә апардыгдан сонра колхозда вә евдә һансы һейванларын олмасыны шакирдләрдән сорушдум. Онларын евләриндә инәк, ат, гоюн, кечи, ит, пишик вә с. һейванлар олдуғуну сөйләдиләр. Мүсаһибә заманы мә'лум олду ки, онларын һәятына даһа яхын вә һамынын марагландыран пишикдир. Һамы бу мөвзуда евдә инша яза биләр. Пишийин заһири көрүнүшүнү, һәрәкәтләрини, яшайышыны мүшаһидә етмәйи шакирдләрә тапшырдым. Бир нечә күндән сонра һәр ушаг өз пишийи үзәриндә апардығы мүшаһидәни нағыл етди. Бунунла әлагәдар олараг онлар кичик инша яздылар. Мән язы тахтасына ашағыдакы план үзрә иншаны язмағы ушаглара тәклиф етдим.

1. Пишик нә рәнкдәдир?
2. Түкү нечәдир?
3. Дырнаглары нечәдир?
4. Пишик һарада ятмағы севир?
5. Пишийин инсанлара нә кими файдасы вар?

Шакирдләр планы охуюб, нечә язачагларыны суал-чавабла муәййәнләшдирдикдән сонра, язмаға башладылар.

Шакирдләрдән бири «Пишийим» мөвзууну белә язмышды:

«Мәним ағ пишийим вар. Пишийин түкү юмшагдыр. Бығлары узун, дырнаглары итидир. Дырнагларыны пәнчәсинин ястығында кизләдир. Исти ердә ятыр. Ятанда хорулдайыр. Сичанлары тутур».

Башга бир шакирд белә язмышды:

«Пишийимин бойну аладыр, түкү мәхмәр кими юмшагдыр. Узун бығлары вар. Дырнағы итидир. Онлары пәнчәсинин ястығында кизләдир. Һирсләнәндә адамын әлини чырмаглайыр. Пишик исти ердә ятмағы чох севир».

Беләликлә, шакирдләр тәдричән ярадычы язылар язмағы өйрәнирләр.

Сейфулла ЧӘФӘРОВ
Балакән району, Низами адына орта мәктәбин мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИ ИНША ЯЗЫЯ НЕЧӘ ҺАЗЫРЛАЙЫРАМ

Инша язылар орта мәктәбин VIII—X синифләриндә апарылан әсас язы нөвүдүр. Инша язылар шакирдләрин әдәбийят дәрсләриндә алдығы үмуми билийин сәвиййә вә кейфиййәтини мүәййәнләшдирмәйә көмәк эдир. Бунунла бәрабәр, инша язылар нөв вә характериндән асылы олмаяраг, һәм дә мүһүм сияси-мәфкурәви тәрбийә васитәсидир.

Мә'лум олдуғу үзрә инша язынын апарылмасы бир нечә мәрһәләдән ибарәтдир. Бу мәгсәдлә мән шакирдләри анчаг инша языя һазырламагла әлагәдар олан иш тәчрүбәмдән данышачағам.

Инша языя һазырлыг дикәр мәрһәләләрдән өз мүрәккәблийи, мүәллимин өз ишини даһа дүрүст вә сәмәрәли гурмағы бачармағы илә фәргләнир. Бу мәрһәлә, һәмчинин мүәллимдән даһа чох зәһмәт тәләб эдир.

Мән, нөв вә шәкилләриндән асылы олмаяраг, инша язылара һазырлыг мәрһәләсинә даһа чох фикир верирәм. Чүнки, инша язынын мүвәффәгиййәти бу мәрһәләдә апарылан һазырлығын кейфиййәтиндән һәлледичи дәрәчәдә асылыдыр. Белә һазырлыға һәр ири мөвзуа язычынын ярадычылығы вә я әсәрин өйрәнилмәсинә башладығым биринчи саатдан башлайырам. Буну мән биринчи нөвбәдә язычынын ярадычылығынын лейтмотивинин вә дикәр икинчи дәрәчәли чәһәтләринин шакирдләрә дүрүст ашыланмасы, әдәби әсәрләрин идея-бәдии кейфиййәтинин вә сурәтләрин дүрүст характеристикасынын дәриндән өйрәдилмәси васитәсилә һәята кечирирәм.

VIII синифдә Вагифин ярадычылығыны кечмәйә башладығым илк дәрс саатындан мән апарачағым инша язынын мөвзууну өзүм үчүн мүәййәнләшдирирәм. Дәрсин кедишиндә чалышырам ки, шакирдләрин диггәтини Вагифин ярадычылығынын элә мүһүм чәһәтләринә чәлб эдим ки, бу, шаирин ярадычылығы һаггында шакирдләрдә там вә дүрүст тәсәввүрүн яранмасына көмәк этсин вә сонра синифдә апарылачаг инша языда әмәли әһәмиййәтә малик олсун. Бу һагда шакирдләрә изаһат верәрәк дейирәм: «Шифаһи халг ше'ринин тә'сирилә етишән, бу ше'ри ән йүксәк зирвәйә галдырыб, хүсуси әдәби мәктәб һалына салан бөйүк шаир М. П. Вагиф олмушдур. Онун яздығы көзәл шеирләр һәлә өз дөврүндә дилдән-дилә кәзәрәк мүәллифинә әбәди шөһрәт газандырмышдыр...».

Белә үмуми киришдән сонра шакирдләрин диггәтини Вагифин ярадычылығына хас олан ашағыдакы әсас чәһәтләрә чәлб эдирәм:

1. Вагиф **лирик** шаирдир.
2. Вагиф ярадычылығынын **никбин** руһу.
3. Вагиф шеирләринин **хәлгилийи вә һәятилийи.**
4. Вагиф ярадычылығында **реализмә** гүввәтли мейл.
5. Вагифин өмрүнүн ахырларында **зәманәдән шикайәти**—бәдбинлийи вә саирә.

Киришдән сонра мән Вагиф шеирләринин әсасән көзәлин харичи көрүнүшүнүн, дахили аләминин тәсвиринә вә я ашыгларын кечирдикләри чырпынтылара һәср эдилдийини гейд эдирәм, сонра шаирин белә шеирләриндән бир нечә мисал кәтирмәклә фикрими сүбут эдирәм. Көстәрирәм ки, инсанда йүксәк һисси-һәйәчан оядан белә шеирләрә лирик шеирләр дейилир. Демәли, **Вагиф лирик шаирдир.** Буну язы тахтасына гейд эдиб, бир нечә шакирдә тәкрар этдирирәм.

Бундан сонра шакирдләрә дейирәм ки, Вагиф шеирләринин чаһыны халг поэзиясындан ахыб кәлән вә нәш'әли руһун ифадәси тәшкил эдир.

Той-байрамдыр бу дунянын әзабы,
Ағлы олан она кәтирәр табы.[1].

дейән шаир өз оптимизмини ачыг шәкилдә билдирмишдир. Демәли, **Вагиф оптимист, йә'ни никбин шаирдир.** Буну да язы тахтасына гейд эдиб, бир-ики шакирдә тәкрар этдирирәм. Сонра изаһатымы давам этдирирәм: сарайын наз-не'мәти ичәрисиндә яшаян Вагиф гәм, гүссәдән узаг иди. О, ин-

[1] М. П. Вагиф, Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 206.

3279
M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

санлары һәятдан зөвг алмаға, ахирәт дүнясына уймамаға чағырырды. Лакин бу һиссләри шаир садә, халг дилиндә, халг руһунда өз шеирләриндә чанландырырды. Вагиф өз шеирләриндә халг дилинин бүтүн зәнкинликләриндән бөйүк сәнәткарлыгла истифадә етмишдир. Бунлара аид дә мүвафиг мисаллар кәтириб, нәтичә чыхарырам ки, **һәятилик вә хәлгилик дә Вагиф ше'ринин әсас чәһәтләридир.** Бунлары да тахтая язырам вә бир-ики шакирдә тәкрар етдиририм.

Сонра шакирдләрә дейирәм ки, Вагиф өз шеирләриндә көзәлләри Фүзули вә онун давамчыларындан фәргли олараг даһа реал вә чанлы, һәятдакы инсанлары даһа яхшы шәкилдә тәсвир едир. Онун шеирләриндә бә'зән һәят һәгигәтләринин ифадәсини дә көрүрүк.

Вагифин «Күр гырағы», «Байрам олду», «Дурналар» кими шеирләриндән мисаллар кәтириб изаһ едирәм вә **гүввәтли реализмә малик** олдуғуну сүбут етмәйә чалышырам. Бу маддәни дә тахтая языб, бир-ики шакирдә тәкрар етдиририм. Бундан сонра, Вагифин бәдбинлийинин сәбәбләрини шакирдләрә изаһ едир вә язы тахтасына гыса гейд едирәм.

Беләликлә, Вагиф ярадычылығынын юхарыдакы чәһәтләри һаггында шакирдләрин алдығы билийи мөһкәмләндирмәк үчүн суал-чаваб апарырам вә Вагифин ярадычылыг хүсусиййәтләри һаггында чыхардығымыз үмуми нәтичәләри язы тахтасындан көчүрмәйи шакирдләрә тапшырырам. Нөвбәти дәрсләрдә Вагифин айры-айры шеирләрини кечәркән, шакирдләрин билийини ени мисалларла зәнкинләшдириб, мөһкәмләндирмәләринә нәзарәт едирәм. «Күр гырағы», «Ягута бәнзәр», «Видади илә дейишмә», «Эй Видади» вә «Көрмәдим» әсәрләринин мәзмунуну, шәрһини, лүғәтини вә әзбәр өйрәнмәләрини тәшкил етмәклә бәрабәр, евдә Вагифин ярадычылығынын әввәлки дәрсдән мә'лум олан чәһәтләринә даир конкрет мисаллары сечиб язмағы да шакирдләрә тапшырырам. Шакирдләр гейд дәфтәрләринә Вагифин дәрсдә кечилән әсәрләриндән башга ашағы синифләрдә өйрәндикләри вә әлавә охудуглары шеирләрдән дә лазыми ерләри сечиб языры̆лар. Мәсәлән, шаирин реализминә даир «Күр гырағы» ше'риндән сечилән бәнд вә мисралардан әлавә, ашағы синифдән мә'лум олан «Байрам олду» ше'ринин ашағыдакы бәндинә шакирдләрин гейд дәфтәриндә раст кәлирик:

Байрам олду, һеч билмирәм нейләйим,
Бизим евдә долу чувал да йохдур:
Дүйүйлә яғ һамы чохдан түкәнмиш,
Әт һеч әлә дүшмәз, мотал да йохдур.[1]

VIII синифдә айры-айры мәнбәләрдән сечиб яздыглары мисаллара даир йығчам шәкилдә өзләринин мүнасибәтләрини билдирмәйи дә шакирдләрә мәсләһәт көрүрәм вә сонра бунун нәтичәсини йохлайырам. Мәсәлән, бир шакирд гейд дәфтәриндә Вагифин оптимизминә аид мисал олараг сечдийи:

«Бидамаг олмагдан нә дүшәр әлә
Шүкр елә аллаһа, кәз күлә-күлә»[2].

мисраларыны тәһлил едәрәк язмышдыр: өз яхын досту олан Видадини бидамаг олмаг, гәм-гүссә чәкмәк үстүндә мәзәммәт едән Вагиф өз вахтыны кеф-дамаг ичәрисиндә, күлә-күлә шән кәзмәклә кечирмәк истәйир. Яхуд, шакирд Н. Вагифин хәлги шаир олдуғуну сүбут етмәк үчүн онун шеирләриндән ашағыдакы халг ифадәси вә мисалларыны сечиб, гейд дәфтәринә язмышдыр: «яшылбаш сона», «гөнчә додаг», «ала көз», «марал бахышлы», «кәклик еришли», «нашүкүр бәндә», «аталар дейибләр: төкүлән долмаз» (сәһ. 207), «Гатыг үчүн гышда ағламаг олмаз» (сәһ. 207), «Дост-достун йолунда дүшәр зияна» (сәһ. 23).

Бүтүн бу тәдбирлә янашы шакирдләрин топладығы материаллардан нә дәрәчәдә истифадә етмәси, әлдә етдийи билийи ифадә едә билмәси мәсәләләринә даһа чох фикир верирәм. Шакирд дәрсә шифаһи чаваб верәркән, онун чүмлә гурулушуна, ифадәләрин дүрүст вә айдынлығына, һөкмләрин гәти вә мәнтиглийинә, фикирләрин бағлылығына вә конкретлийинә диггәт етирирәм, һәр бир нөгсаны шакирдләрин көмәйилә ери кәлдикчә дүзәлдирәм. Бир чох һалда чәтин сөзләри шакирдә тахтая яздырырам. Мәсәлән, йохлама заманы мә'лум олду ки, бә'зи шакирдләр «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар», «кәләғай», «пәйәндаз» вә саир сөзләри дүз яза билмирләр. Бу, онларын әсәри охуяркән һәмин сөзләрин язылышына диггәт вермәмәләриндән ирәли кәлир. Мән буну онларын нәзәринә чатдырырам. Сорғу-суал заманы, һәмчинин шакирдләрин данышығындакы ерли ләһчәчилийә гаршы мүбаризәни дә яддан чыхармырам.

Беләликлә, Вагифин ярадычылығына верилмиш саатларын екун мәшғәләләриндә шакирдләрин мөвзуу план әсасында нечә әһатә етдикләрини йохладыгдан сонра, әввәлки язынын нәтичәләрини дә синифдә мүзакирә едирәм. Бунунла да синфи нөвбәти инша языя һазырлайырам.

[1] М. П. Вагиф, Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 21.
[2] Енә орада, сәһ. 206.

Характеристика язынын даһа чох ишләнән нөвүдүр. Белә языларa шакирдләри габагчадан һазырлайырам. Мәсәлән, IX синифдә «Гурбанәли бәй» һекайәсини кечмәйә башладығым илк дәрсдән «Гурбанәли бәй сурәтинин характеристикасы» мөвзуунда инша язы апарачағымы нәзәрдә тутурам. Лакин әввәлки мөвзуда олдуғу кими, инди дә язы күнүнә кими һансы мөвзуда инша яздырачағымы шакирдләрә билдирмирәм. Буна бахмаяраг, иши элә гурмаға чалышырам ки, шакирдләр Гурбанәли бәйин характерләринин фәрди вә үмуми чәһәтләрини, сурәтини, типиклийини вә әсәрдәки мөвгеини, мүәллифин өз гәһрәманына мүнасибәтини вә башга мәсәләләр һаггында кениш мә'лумат ала билсинләр. Бүтүн бу ишләри тәдричән көрүрәм, йә'ни һекайәнин өйрәнилмәсини дәрс саатларына бөлүрәм.

Програм үзрә, «Гурбанәли бәй» һекайәсинин өйрәнилмәсинә чәми 5 саат верилмишдир. Бунун 1 сааты һекайә һаггында үмуми мә'лумата вә мәзмуна, 1 сааты һекайәнин охудулмасына (бу ики саатда һекайәнин мәзмунунун өйрәдилмәси баша чатдырылыр), 1 сааты Гурбанәли бәй сурәтинә, галан 2 сааты исә һекайәнин дикәр сурәтләринин вә бәдии кейфиййәтләринин өйрәнилмәсинә һәср эдирәм. Әввәлинчи 2 саатда һекайәнин мәзмунуну дәриндән шакирдләрә мәнимсәтмәклә бәрабәр, кәләчәкдә апарылмасыны нәзәрдә тутдуғум инша языя да мөһкәм зәмин һазырлайырам. Бу дәрсләрдә шакирдләри Гурбанәли бәй сурәтилә гисмән таныш этмәклә, онларда һадисәләрин онунла нә дәрәчәдә бағлы олмасы, онун әсас характер сифәтләри һаггында үмуми тәсәввүр яратмаға чалышырам. Оху заманы исә шакирдләрин диггәтини әсас мәгсәдә чәлб эдирәм. Мәсәлән, бәй ханымын әлини алыб русча деди: «Нә гәдәр мәним чаным сағды, сәнә мән нөкәрәм, ай ханым» сөзләрини тәкрар охутдуруб, синфә мүрачиәт эдирәм. Мәсәлән, «Бу чүмләдә Гурбанәли бәйин һансы сифәтләри ифадә олунур?» суалына шакирдләрдән бири белә чаваб верди: «Бу чүмләдән Гурбанәли бәйин ялтаглығы айдын олур».

Дәрсин ахырында эвә тапшырыг верәркән шакирдләрә дейирәм ки, эвдә һекайәни охуяркән әсәрин мәзмунуну өйрәнмәклә бәрабәр, Гурбанәли бәй сурәтинин характер сифәтләрини мүәййәнләшдирән ерләри дә гейд этсинләр. Нөвбәти дәрсдә бунлары йохлайырам. Ени дәрсин изаһыны, йә'ни Гурбанәли бәй сурәтинин тәһлилини тәхминән ашағыдакы план әсасында апарырам:

1. Гурбанәли бәйин мүһити.

2. Гурбанәли бәйин синфи мәнсубиййәти. Гурбанәли бәйдә истисмарчы-түфейли мүлкәдар сифәтләри:
   а) ялтаглығы вә икиүзлүлүйү,
   б) габалығы вә мәдәниййәтсизлийи,
   в) залымлығы вә гәддарлығы,
   г) ловғалығы вә тәкәббүрлүйү,
   д) яланчылығы.
3. Мүәллифин өз гәһрәманына мүнасибәти.

Гурбанәли бәйин характер сифәтләри һаггында изаһат вердикчә онлары язы тахтасына гейд эдирәм. Изаһатдан сонра шакирдләрин әлдә этдикләри билийи суал-чавабла мөһкәмләндиририрәм. Сонра шакирдләрә тапшырырам ки, эвдә Гурбанәли бәй сурәтини өйрәниркән, һәм дә һекайәдә сурәтин охшар характер сифәтләрини маддәләр үзрә груплашдырыб, эв дәфтәрләринә гейд этсинләр.

Шакирдләр нөвбәти дәрсә чаваб верәркән онларын әсәрдән сечдикләри парчалардан ситат шәклиндә истифадә этмәләринә имкан верирәм. Шакирд данышаркән онда сурәтин һәр характер сифәтинә аид бир, ән чоху ики ситат кәтирмәйи тәләб этмәклә кифайәтләнирәм. Галан материаллардан исә шакирдләрин шәрһ эдәрәк, өз сөзләри ичәрисиндә ери кәлдикчә вә я васитәли нитг шәклиндә истифадә этмәләрини тапшырырам.

VIII синифдә илк дәфә инша языларa башладығым вахтдан бу үсулдан истифадә этдийим үчүн артыг IX—X синифләрдә шакирдләр бу чәһәтдән һеч бир чәтинлик чәкмирләр. Чүнки онлар буна вәрдиш эдирләр. Дикәр тәрәфдән мән әдәби языларда ситатлардан истифадә этмәйин әһәмиййәтини вә үсулларыны, ситатлары ериндә ишләтмәк гайдаларыны вә ону мәтнлә бағламаг йолларыны да шакирдләрә тәдричлә өйрәдирәм.

Шакирдләрин сурәтин характер сифәтләрини вә психоложи хүсусиййәтләрини мүәййән эдән чәһәтләри әсәрдән сечиб гейд шәклиндә көтүрмәләри һеч дә инша языларa һазырлығын һамысы демәк дейилдир. Шифаһи дәрсләрдә шакирдләрин эһтиятында олан материал әсасында, план үзрә нитгләрини дүрүст гуруб-гура билмәмәләрини йохлайырам. Бурада, мөвзуун тамамилә әһатә эдилмәси шәртилә, план үзрә шакирдләрин йығчам, конкрет мисаллар кәтирмәклә сәлис, мә'налы вә айдын әдәби чүмләләр гурмаларына диггәтлә янашырам. Бә'зән бир сөз вә ифадә еринә дүшмәдикдә вә я артыг сөз ишләндикдә бир чүмләни 3—4 дәфә дәйишдириб, ән дүрүст вә дәгиг вариантыны сечирик. Плана ар-

дычыл рәайәт эдилмәси, фикирләрин ардычыл вә мәнтиги бағлылығы, сөзләрин дүзкүн тәләффүзү, мәнтиги вурғу вә саир ҹәһәтләр дә диггәт мәркәзиндә олур. Мәсәлән, дәрси данышаркән бир шакирдин «ашпаз» сөзүнү дүзкүн тәләффүз этмәдийини һисс этдим. Мәним тә'кидим үзрә шакирд һәмин сөзү язы тахтасына беләә язды: «ашбаз». Мән шакирдләрин көмәйилә беләә сәһвләри тез-тез дүзәлтдирирәм. Беләликлә, шакирдләри инша язмаға һазырлайырам.

Үмумиййәтлә шакирдләри инша язылара һазырлаяркән, ашағыдакы мәрһәләләри әсас көтүрүрәм:

1. Инша язынын мөвзууну муәййәнләшдирирәм.

2. Инша язынын әһатә эдәҹәйи саһәләрә даир үмуми истигамәт верирәм.

3. Шакирдләрин язы мөвзуу үзәриндә мүстәгил ишини тәшкил эдирәм.

4. Мөвзуун планлашдырылмасына рәһбәрлик эдирәм.

5. Шакирдләрин инша языя һазыр олуб-олмадыгларыны йохлайырам.

Бүтүн бу тәдбирләрдән сонра шакирдләр инша язы үчүн верилмиш һәр һансы бир мөвзуу сәрбәст ишләйир вә истәдикләри мәгсәдә наил ола билирләр.

Сайәддин ГОЧАЕВ
Гәсил кәнд орта мәктәбинин муәллими.

«ПОЛ РОБСОНА МӘКТУБ» ШЕ'РИНИ НЕҸӘ КЕЧИРӘМ

М. Рәһимин «Пол Робсона мәктуб» ше'ри VI синифдә кечилир. Програмда һәмин ше'рин тәдрисинә 2 саат (бир саат әсәр һаггында киришә, бир саат да әсәрин ифадәли охунмасы вә тәһлилинә верилмишдир). Мән һәмин саатлардан сәмәрәли истифадә этмәк үчүн көрәҹәйим иши габагҹадан конкрет олараг планлашдырырам.

«Пол Робсона мәктуб» ше'рини мән ашағыдакы гайдада планлашдырмышдым:

Дәрсин планы:

1. Мүәллимин кириш сөзү.

2. Әсәрин мүәллим тәрәфиндән нүмунәви вә шакирдләр тәрәфиндән ифадәли гираәти.

3. Охунмуш ше'рин мәзмунунун суал-ҹавабла мәнимсәдилмәси.

4. Әсәрин бәдии хүсусиййәтләри (дили, композисиясы вә бәдии тәсвир васитәләри.

5. Тәһлилә екун.

6. Эвә тапшырыг.

Мүәллимин кириш сөзү. Шакирдләрин диггәтини ҹәлб этмәк, марағыны артырмаг вә әсәрин идея мәзмунуну мәнимсәтмәк мәгсәдилә, язычы вә мөвзу һаггында йығҹам мә'лумат верирәм.

Програмда М. Рәһимин тәрҹүмейи-һалы һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәк тәләб эдилмир. Онун башлыча

əсәрләри һаггында гысача мә'луматла кифайәтләнирәм. Әјани васитә олараг М. Раһимин шәклини вә ады садаланан бир нечә китабыны шакирдләрә көстәрирәм.

Кириш сөзүнү давам етдирәрәк, өјрәниләчәк әсәрин мөвзуу, онун јарандығы шәраит, гәһрәманын мүһити һаггында шакирдләрә гыса изаһат верирәм.

Пол Робсон Америка гара зәнчиләриндән бирйдир. Шакирдләрә баша салырам ки, дәрисинин рәнки гара олдуғу үчүн ағ Америка һакимләри ону вә онун кими зәнчиләри һүгугдан мәһрум етмишләр. Пол Робсон шаир, артист вә халг хананәдәсидир. Онун охудуғу ширин вә тә'сирли маһнылар сүлһ вә азадлыг, сәадәт вә хошбәхтлик уғрунда мүбаризәнин парлаг ифадәсидир.

Көркәмли ичтимаи хадим олан Пол Робсон, америкалыларын, «сүлһ уғрунда јүрүш» тәшкилатынын рәһбәрләриндән биридир. О, бир нечә дәфә Америка халгынын нүмајәндәси кими, сүлһ конфрансларында иштирак етмишдир. Америка мүһарибә гызышдырычылары Пол Робсону тә'гиб едирләр.

Пол Робсон «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләндирмәк уғрунда» бејнәлхалг Ленин мукафаты лауреаты вә бејнәлхалг сүлһ мукафаты лауреатыдыр. 1949-чу илдә Москвада А. С. Пушкинә һәср едилмиш тәнтәнә кечәсиндә М. Раһим онунла меһрибан бир дост кими көрүшмүш вә она һәср етдији «Пол Робсона мәктуб» әсәрини јазмышдыр. (Пол Робсонун шәклини шакирдләрә көстәрирәм).

Мүәллимин нүмунәви вә шакирдләрин ифадәли гираәти. Бәдии гираәт хүсуси сә'ј тәләб едир. Онун гаршысында мүһүм вәзифәләр дурур. Мәшһур франсыз әдәбијјатшүнасы академик Лекуве гираәти (охуну) сәнәт, өзү дә бир чох реал сәнәтләр кими чәтин олдуғу гәдәр дә фајдалы сәнәт һесаб етмишдир.

Бәдии гираәт әсәрдә олан тәрбијәви чәһәтләри, мәдәни хүсусијјәтләри, инчә зөвгләри ачыр, «бәдии дујғуну фикир вә дүшүнчә илә јанашы олараг инкишаф етдирир». (Белински).

Бәдии гираәтин өзүнә мәхсус шәртләри вардыр. Бөјүк рус јазычысы Гогола көрә, «Анчаг гираәт, көзәл оху, шаир һаггында дүзкүн тәсәввүр верә биләр. Јахшы охуја билмәк үчүн әсәри диггәтлә өјрәнмәк, шаирин гәлбини долдуран бөјүк һиссләри дујмағы бачармаг, онун һәр бир сөзүнүн руһуну танымаг лазымдыр».

Мәһз буна көрә дә мән бәдии гираәтин техники чәһәтләринә даһа чох диггәт јетирирәм. Бәдии гираәт заманы сүн'и һәрәкәтләрә (гејри-ади сәс тону, ерсиз мимика вә с.) јол вермирәм; дүзкүн тәнәффүсә, сәлис тәләффүзә диггәт јетирирәм ки, сөзләрин мәнтиги мә'насы вә бәдии хүсусијјәтләрини шакирдләр јахшы баша дүшсүнләр вә әсәрин дахилини көзәллијини дәриндән дујсунлар. Бир сөзлә, шаирин гәлби бизим дилимиздә ифадә едилмиш олсун.

Белә гираәт шифаһи нитгин вә тәфәккүрүн инкишафына да көмәк едир.

Мән «Пол Робсона мәктуб» ше'ринин һечә вәзниндә јазылдығыны шакирдләрә дејирәм. Буна көрә дә мисралар 14 һечалы вә 7—7 бөлкүлүдүр. Оху заманы ритмә әмәл едилмәли, бөлкүдә азча фасилә верилмәлидир.

Бәдии-ифадәли гираәт вәрдиши вермәк мәгсәдилә әввәлчә өзүм нүмунә үчүн әсәри бир дәфә охујурам, сонра дәрслији ачдырыб, фәрди гираәт нөвүнә кечирәм: әввәлчә јахшы, сонра исә нисбәтән зәиф охујан шакирдләрә әсәри һиссә-һиссә охудурам.

Ифадәли оху заманы шакирдләрин нормал гираәт сүр'әтини вә бәдии гираәт гајдаларыны позмамаг үчүн, мәк әсәрдә тәсадүф едилән ад вә лүғәтләри охудан ја әввәл, ја да сонра лөвһәјә јазараг ајдынлашдырырам. Шакирдләр бунлары дәфтәрләринә гејд едирләр. Мәсәлән:

Истинадкаһ—дајаг, сөјкәнәчәк.

Ағ адамлар—Америка милләтиндән олан һакимләр.

Трумэн—вахтилә АБШ-ын дөвләт башчысы—президенти иди.

«...чәлләды истигбалын»—кәләчәјин баш кәсәни.

Хәфијјә—кизли полис нәзарәтчиси.

Рәзаләт—алчаглыг.

Мөһтәрис—азғын, вәһшиләшмиш.

«Ағ ев»—АБШ-да һөкумәт еви.

Толјатти—Италија Коммунист партијасынын баш катиби.

Әсәри рәван охумағы вә онун мәзмунуну јахшы өјрәнмәји еве тапшырыг вермәклә дәрси битирирәм.

Әсәрин мәзмунунун суал-чавабла мәнимсәнилмәси. Икинчи саатда шакирдләр ше'ри сәлис охујур, јери кәлдикчә чәтин сөзләрин мә'насыны изаһ едирләр.

Шакирдләр лирик ше'рин башлыча хүсусијјәти олан шаирин фикрини вә һиссләрини бәдии-ифадәли гираәт заманы мәнимсәјирләр, лакин лирик әсәрләрдә кениш һәјат лөвһәси вә ја бир чох инсан образы олмадығы үчүн онун мәзмунуну нағыл етмәкдә һәмишә чәтинлик чәкирләр. Буну

нәзәрә алараг, мән 2-чи дәрсдә әсәрин мәзмунунун өйрәнилмәсинә чидди фикир верирәм. Бу мәгсәдлә, ше'ри бир-ики нәфәр шакирдә охутдурдугдан сонра, онун мәзмунуну суал-чавабла йығчам шәкилдә нағыл этдирир вә бир-ики нәфәр шакирдә сөйләтдирирәм.

«Пол Робсона мәктуб» ше'ринин мәзмунуну мәнимсәтмәк үчүн мусаһибәни тәхминән ашағыдакы гайдада гурурам:

Мүәллим—Пол Робсон кимдир?

Шакирд—Пол Робсон Америкада гара вә һүгугсуз бир зәнчидир, шаир, артист, халг хәнәндәси вә сүлһүн мәшһур чарчысыдыр.

Мүәллим—Пол Робсонла шаир һарада көрүшмүш вә дост олмушдур?

Шакирд—Пол Робсонла шаир Москвада А. С. Пушкинә һәср эдилмиш тәнтәнәли кечәдә көрүшмүш вә дост олмушдур (шакирд өз фикрини гүввәтләндирмәк үчүн әсәрин 1—2-чи бәндләрини дә охуюр).

Мүәллим—Бурада Москва нечә тәсвир олунур? Шеирдән мисал көстәр.

Шакирд—Бурада Москва әмәлләр, арзулар, баһар шәһәри, сүлһүн истинадкаһы кими тәсвир олунур (буну исбат этмәк үчүн шакирд 3-чү бәнди охуюр).

Мүәллим—Пол Робсон Москвадан сонра һарая гайыдыр вә шаир ораны нә үчүн «бәлалы торпаг» адландырыр?

Шакирд—Пол Робсон Москвадан сонра Америкая ағ адамларын янына гайыдыр. Робсону бөһтана, ифтирая, гәмә батырдығы үчүн, шаир ораны «бәлалы торпаг» адландырыр.

Мүәллим—Робсонун һәяты шеирдә нечә көстәрилир? Ону кимләр вә нә үчүн тә'гиб эдирләр?

Шакирд—Шеирдә көстәрилир ки, Робсонун һәяты ағыр кечир. О, ачындан өлмәмәк үчүн өз эвини сатыр. Онун арзу вә әмәлләри әсарәтә салынмышдыр. Америка мүһарибә гызышдырычылары, онларын полис хәфиййәләри һәмишә ону тә'гиб эдир, сүлһ уғрунда апардығы мүбаризәйә мане олмаға чалышырлар.

Мүәллим—Робсон сүлһ вә азадлыг уғрунда мүбаризә апаранлары «ал гана боянанлара» нә дейир?

Шакирд—Робсон сүлһ вә азадлыг йолунда мүбаризә апаранлары «ал гана боянанлара» дейир ки, «Нә вардыр шанлы, шәрәфли олсун. Мейданда һәлак олан әскәр һәяты кими».

Мүәллим—Пол Робсону шаир нә адландырыр?

Шакирд—Пол Робсону шаир сүлһүн дөнмәз салдаты, мөһкәм ирадәли, каинаты азад көрмәк истәйән, инсанлары севән бир шәхс адландырыр. (Шакирд ше'рин сон бәндини охуюр).

Шакирдләрә әсәрин идея мәзмунуну даһа конкрет вә айдын баша салмаг үчүн шаирин бу шеирдә әсас образ олараг Пол Робсону көтүрдүйүнү вә онун аличәнаб инсани сифәтләрини американ ағаларынын ганлы вә ийрәнч сифәтинә гаршы гойдуғуну изаһ эдирәм.

Әсәрин бәдии хүсусиййәтләри. Ше'рин бәдии тәһлилини әдәбийят нәзәриййәси илә әлагәдар апарырам. Бурада ше'рин бәдии ифадә васитәләрини вә шәкли хүсусиййәтләрини шакирдләрә изаһ эдирәм.

М. Раһим «Пол Робсона мәктуб» ше'риндә сүлһпәрвәрләрә рәғбәтини, «ағ адамларын» алчаглығына гаршы нифрәтини көстәрмәк үчүн Азәрбайчан дилинин бәдии сөз хәзинәсиндән усталыгла истифадә эдә билмишдир. Шаир бу әсәриндә ашағыдакы бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә этмишдир:

а) бәнзәтмәләр (тәшбиһләр):

«меһрибан дастан кими», «Нә вардыр шанлы, шәрәфли олсун, мейданда һәлак олан әскәр һәяты кими».

б) бәдии нида:

«Танынырам мән сәни сүлһүн дөнмәз салдаты!»,

в) эйһамлар:

«Бәлалы торпаг», «Ағ адамлар», «Ағ эв».

в) кинайә:

«Сәнәт» (Рәзаләт диярында севирләр бу «сәнәти»).

г) мәнтиги тә'йинләр, сифәтләр:

«Меһрибан дост», «мүбариз инсан», «рәзаләт дияры», «бөйүк бир эшг».

ғ) бәдии тә'йинләр (эпитетләр):

«Әзәмәт долу, мәрдана сәс», «әмәлләр, арзулар шәһәри», «сүлһүн истинадкаһы», «о баһар шәһәри», «одлар эли», «көйәрчин күлүшләри», «Трумэн чәллады, истигбалын», «сәадәтә чағыран дөйүш нәғмәләри», «одлу сөз», «Боянарсан ал гана әзиз Толятти кими», «мейданда һәлак олан әскәр һәяты кими», «сүлһүн дөнмәз салдаты».

д) истиарәләр:

«Гыфыл вурдулар дилинә», «әсарәтә салынмыш эшгин, дуйғун, сәнәтин», «учмушдур додағындан».

Шакирдләрә баша салырам ки, шаир, мәзмун вә ифадә айдынлығы илә әлагәдар олараг, формая да хүсуси әһәмиййәт вермишдир. О, әсәрини эн чох популяр олан дөрдлүк

(мүрәббә) нөвүндә язмышдыр: «дүшәндә-көрүшәндә», «кечәсиндә-сәсиндә», «арзулар-баһар», «гандаллайырлар-сайырлар», «күлмүсән-бөлмүсән», «ерини-нәғмәләрини», «һейкәлиндән-әлиндән», «салдаты-каинаты» кими гафийәли сөзләр: «бизи-идарәсини», «Толятти-һәяты» кими гулаг гафийәләрдән истифадә этмиш, «шәһәриндә», «охудун», «сәнин», «кими» сөзләрини исә рәдиф олараг ишләтмишдир.

Әсәрин гурулушу мараглы бир планда мәнтиги ардычыллыгла верилмишдир.

Бурада Пол Робсон Трумэнә, Москва «Ағ эвә», азадлыг әсарәтә, мәрдлик хәянәтә гаршы гоюлур, биринчиләр мәһәббәтлә, икинчиләр исә нифрәтлә характеризә олунур. Пол Робсонла Трумэнин характеристикасыны эяни олараг мүгайисә йолу илә шакирдләрә ашағыдакы кими көстәрирәм.

Америка ағалары илә гара зәнчиләрин мүгайисәси

Гара зәнчиләр (Пол Робсонлар)	Америка ағалары (Трумэнләр)
1. Меһрибан достлар	1. Йыртычы хаинләр
2. Мүбариз, ирадәли инсанлар	2. Мүбаризләри дардан асан ағалар
3. Әзәмәт долу мәрданә сәсләр	3. Дилләрә гыфыл вуранлар
4. Сәадәтә чағыран дөйүш нәғмәлиләр	4. Эшги, дуйғуну, сәнәти әсарәтә саланлар вә һәят нәғмәләрини гандаллаянлар
5. Одлу сөзлүләр	5. Одлу сөзү күлләйә тутдуранлар
6. Азад дүшүнчәли вә азад әмәллиләр	6. Истигбалын чәллады олан ганлы полисләр
7. Сүлһүн дөнмәз салдатлары	7. Тә'гибчиләр
8. Каинаты азад көрмәк истәйәнләр	8. Өмүрләри пәнчәсиндә дара салан ағалар
9. Инсанлары түкәнмәз бир эшг илә севәнләр	9. Бөһтанчы, ифтирачылар

Бу үмумиләшдиричи мүгайисә шакирдләрә инсанпәрвәрлик көрүшләри вермәк үчүн әһәмиййәтли бир васитәдир.

Совет вәтәнпәрвәрлийи тәрбийәси вермәк үчүн дә Ағ эвлә Москваны мүгайисә эдирәм.

Москва	Ағ эв
1. Азад вәтән	1. Бәлалы торпаг
2. Азад әмәлләр, арзулар шәһәри	2. Әсарәт, зиндан вә гандаллар мәскәни
3. Сүлһүн истинадкаһы, о баһар шәһәри	3. Полисләр вә башга хаинләр ювасы

Бу гейдләрдән сонра әсәрин идея мәзмуну бир шакирдә нағыл этдирирәм. Онун мәзмуну ифадәли, образлы, мәнтиги, рабитәли сөйләмәсинә, йә'ни шифаһи нитг гайдаларына әмәл этмәсинә диггәт етирирәм.

Ше'рин тәһлилинә екун. Мән бу мәрһәләдә сияси-мәфкурәви нәтичә чыхарырам. Бу мәгсәдлә дә шакирдләрә дейирәм ки, көркәмли шаир М. Рәһим «Пол Робсона мәктуб» әсәриндә, дүняда сүлһ уғрунда мүтәрәгги адамларын мүбаризәсинин бәдии тәсвирини типик сурәт олан Робсонун шәхсиндә үмумиләшдирмәйә чалышмыш, онларын гәһрәманлығыны сәмимиййәтлә тәрәннүм этмишдир, Вәтәнимизин азад әмәлләр вә арзулар даяғы олдуғуну көстәрмишдир; ән яхшы инсан арзуларынын, сөзүн, сәнәтин, дәриси гара, үрәйи ағ, әли габарлы зәнчиләрин дүшмәни олан иргчи, гандаллы, зинданлы Америка ағаларына гаршы шаир өзүнүн, совет халгынын, дүнянын сүлһ вә демократия байрағы алтына топлашан халгларынын гәзәбини бөйүк нифрәт һиссилә ифадә этмишдир.

Бу нөгтейи-нәзәрдән янашдыгда, һәмин кичик-лирик әсәрин бөйүк һәяти әһәмиййәти мейдана чыхыр. Совет вәтәнпәрвәрлийи, совет милли ифтихар һисси вә инсанпәрвәрлик көрүшләри дә бурада верилә биләр

Эв тапшырығы. Эвә тапшырыг верәркән, шакирдләрин нәләри өйрәнмәли олдугларыны изаһ эдирәм. Шакирдләрә тапшырырам ки, «Пол Робсона мәктуб» әсәринин бәдии, ифадәли гираәтини, бәдии дил васитәләрини,—идеясыны вә кениш мәзмунуну сә'йлә өйрәнсинләр, дәрсликдә верилмиш суал вә тапшырыглара (сәһ. 166) чаваб һазырласынлар. Пол Робсонун һәятына һәср эдилмиш әввәлки алты бәнди әзбәрләсинләр.

Бәшир ӘҺМӘДОВ
Азәрбайҹан ДЭТПИ-нун аспиранты.

ИМЛА ЯЗЫЛАРЫН ТӘСҺИҺИ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

Ана дилини яхшы билмәк шакирдләрин һәм көзәл язылы вә шифаһи нитгә малик олмаларыны тә'мин эдир, һәм дә онларын үмуми инкишафына, башга фәнләри асан мәнимсәмәләринә бөйүк көмәк көстәрир. Шакирдләрин грамматика дәрсләриндә өйрәндикләри нәзәри билийин тәҹрүбәдә неҹә тәтбиг эдилдийини, бу саһәдәки нөгсанларын мәһз нәдән ибарәт олдуғуну вә онларын арадан галдырылмасы үчүн нә этмәк лазым кәлдийини мүәййәнләшдирмәк ишиндә имла языларын да мүһүм ролу вардыр. Имла бир тәрәфдән шакирдләрдә савадлы язы вәрдиши ярадыр, дикәр тәрәфдән дә орфографик кәсирләри мүәййәнләшдирмәк вә арадан галдырмаг ишиндә бизә, дил мүәллимләринә зәнкин материал верир.

Шакирдләрин савадлы язмаларына наил олмаг үчүн мәним сәһвләр үзәриндә апардығым ишин бөйүк ролу олмушдур. Сәһвләр үзәриндә апардығым иш ики мүһүм мәрһәләдән ибарәтдир: а) биринҹи мәрһәләдә язылары диггәтлә йохлайыр вә сәһвләри групплашдырырам; б) икинҹи мәрһәләдә исә сәһвләрин арадан галдырылмасы вә бир даһа тәкрар олунмамасы үзәриндә шакирдләри ишләдирәм.

Языны мүхтәлиф йолла тәсһиһ этмәк олар. Мән синфин вә шакирдләрин үмуми сәвиййәсини нәзәрә алараг бу йоллардан эләсини әсас көтүрүрәм ки, о, шакирдин өз сәһвини шүурлу сурәтдә баша дүшмәсинә көмәк эдир. Чүнки сәһвин шүурлу сурәтдә баша дүшүлмәси онун арадан галдырылмасы үчүн мүһүм шәртләрдәндир. Буна көрә дә мән һеч вахт язылары механики сурәтдә тәсһиһ этмәклә, сәһв һәрфин вә я сөзүн үстүндән уфги бир хәтт чәкиб, дүзкүнүнү язмагла кифайәтләнмирәм. Тәҹрүбә көстәрир ки, бу йолла шакирдләрин савадсызлығыны арадан галдырмаг олмаз. Бә'зән мән баша дүшүрәм ки, бу вә я дикәр сәһви баҹарыглы шакирд һесаб этдийим шәхс диггәтсизлик үзүндән бурахмышдыр вә бир гәдәр фикирләшдикдән сонра өз сәһвини асанлыгла дүзәлдә биләр, онда ашағыдакы үсуллардан истифадә эдирәм:

а) сәһв орфограмын алтындан хәтт чәкмәклә кифайәтләнирәм;

б) дәфтәрин һашийәсиндә сәһвә аид бә'зи гейдләр эдирәм. Лакин бу гейдләр һәддиндән артыг айдын олмалы, шакирд онун әсасында сәһвини дәрк этмәлидир.

Әкс һалда бу яхшы нәтиҹә вермәйә биләр, буну мән өз тәҹрүбәмә әсасән бир мисал көстәрмәклә изаһ этмәк истәйирәм. V синифдә апардығым имла языларын бириндә шакирд белә бир ҹүмлә язмышды: «Азәрбайҹанда даима башы гарла өртүлү йүксәк дағлар вә аз вахт гар дүшән дүзләр вардыр». Бу язы апарыларкән V синиф шакирдләри ҹәм шәкилчиләри һаггында там тәсәввүрә малик идиләр. Она көрә дә мән сәһви дүзәлтмәдән дәфтәрин һашийәсиндә, сәһв бурахылан сәтрин гаршысында «шәкилчи» сөзүнү яздым. Белә күман эдирдим ки, шакирд сәһви тапаҹаг вә дүзәлдәҹәк. Лакин көзләдийим кими олмады. Шакирд «дүззәри» сөзүндәки икинҹи «з» һәрфинин еринә «д» һәрфи язмышды. Беләликлә икинҹи бир сәһвә йол верәрәк, һәмин сөзү «дүздәри» (дүзләри әвәзинә) шәклиндә язмышды.

Дәрс илинин сонуна яхын енә һәмин шакирд белә бир ҹүмлә язмышды: «Адамда вар, адамда» (адам да вар, адам да әвәзинә). Мән енә сәһв олан орфограмын алтындан хәтт чәкдим вә сәтрин габағында: «Шәкилчи, йохса бағлайыҹы?» сөзләрини гейд этдим. Бу дәфә шакирд сәһви дүз баша дүшмүш вә доғру дүзәлтмишди.

Исмин һалларыны кечиб гуртардыгдан сонра апардығым йохлама имлада шакирд Сәмайә Һүсейнова язмышдыр: «оннан (ондан әвәзинә) үч күн сонра Камил дә ордуя кетди». Мән бурада «нан» орфограмынын алтындан хәтт чәкдим вә сәтрин гаршысында: «Чыхышлыг һал!» сөзләрини яздым. Шакирд бунун әсасында өз сәһвини шүурлу сурәтдә баша дүшмүш вә дүзәлтмишди.

Демәли, шакирдләри бурахдыглары сәһв үзәриндә мүстәгил чалышдырмаг үчүн кечилмиш вә мөһкәмләндирилмиш гайдалара аид сәһвләри дүзәлтмәдән, дәфтәрин һашийәсиндә лазыми гейдләр апармаг лазымдыр. Бу, яхшы нәтичә верир.

Имла язылары, еләчә дә башга языларны тәсһиһ эдиркән мәним гаршыя гойдуғум ән мүһүм мәгсәд сәһвин шакирд тәрәфиндән шүурлу сурәтдә баша дүшүлмәсинә наил олмагдан ибарәтдир. Шакирди мүстәгил чалышдырмаг үчүн мән ялныз тәркибиндә сәһв олан орфограмын дейил, сәһв һәрфин дә алтындан хәтт чәкирәм. Әкәр тәк һәрфин дейил, бүтөв орфограмын алтындан хәтт чәкмиш олсам, онда санки сөзүн гурулушу һаггында шакирдә мә'лумат вермиш олаpам. Һалбуки буну шакирд өзү фикирләшиб тапмалыдыр.

Языларын тәһлилинә һәср олунмуш дәрсин сәмәрәли кечмәси үчүн мән әввәлчәдән чидди һазырлыг ишләри көрүр, сәһвләри груплашдырыр вә типик сәһвләрин үзәриндә хүсусилә даянырам, шакирдләрин характерик сәһвләрини мүәййәнләшдирмәк вә онларын нә дәрәчәдә ирәлиләдийини өйрәнмәк мәгсәдилә «Шәхси һесаба алма вәрәги» дүзәлдирәм. Һәмин вәрәгдә һәр бир шакирдин ил әрзиндә бурахдығы сәһвләри гейд эдирәм. Бу, һәм дә шакирдлә фәрди иш апарыркән мәнә көмәк эдир. Бир дә «Синиф үчүн үмуми учот вәрәги» дүзәлдирәм. Бу вәрәгдә синиф үчүн һәр бир языда бурахылмыш характерик сәһвләри гейд эдирәм. Рүблүк вә иллик тәкрар заманы һәмин вәрәгдәки сәһвләрин аид олдуғу грамматик ганунлары даһа әтрафлы тәкрар эдиб мөһкәмләндирирәм.

Айры-айры шакирд үчүн учот вәрәгини белә тәртиб эдирәм: дәфтәрин һәр сәһифәсиндә бир шакирдин ады язылыр. Сонра исә һәр сәһифәдә һәр язы үзрә онун бурахдығы сәһвләри гейд эдирәм. Үмуми учот вәрәгиндә ад көстәрилмир, ялныз сәһвин характери вә мигдары гейд олунур. Бу үмуми вәрәги исә фәрди учот вәрәгинә әсасән тәртиб эдирәм. Фәрди вәрәгләрдәки гейдләрдән мән ән чох языларын тәһлил саатында вә шакирдлә фәрди иш апаркән истифадә эдирәм. «Үмуми учот вәрәги» исә синфин үмумиййәтлә орфографияя аид һәр һансы мөвзуу нечә мәнимсәдийини көстәрир вә тәкрар заманы мән онун үзәриндә даһа чох даянырам.

Шакирдләрин дәфтәрләриндә апардығым дүзәлиш вә гейдләр онлары өз сәһвләри үзәриндә ишләмәйә истигамәтләндирир. Чүнки шакирдләри чидди олараг ишләмәйә алышдырмадан сәһвләри арадан галдырмаг чәтин олур. Языларын тәһлилинә һәср олунмуш саатда мән бу имла язы илә әввәлки имла языда бурахылан сәһвләрин үмуми мигдары вә характери һаггында шакирдләрә мә'лумат верир, һәр бир шакирдә онун ирәлиләмә вә я кериләмәсини хәбәрдарлыг эдирәм. Мән сәһвләри мәтндәки ардычыллыг үзрә дейил, грамматик ганунлар үзрә груплашдырырам. Бурада бир мәсәләйә дә чидди фикир верирәм: языларын тәһлил эдәркән ялныз имлада сәһв бурахан шакирдләри йох, бүтүн синфи ишә чәлб эдирәм, сәһв бурахмаян шакирди ишә чәлб этмәдикдә, онлар синифдә башга ишләрлә мәшғул олур вә интизамы позурлар. Элә һаллар да олур ки, сәһв бурахмаян шакирд дә тәкрар эдилән грамматик гануну яхшы билмир. Она көрә дә грамматиканын сәһвләрлә әлагәдар олан мүәййән бөлмәсини тәкрар эдәркән, сәһв бурахмаян шакирдләри дә ишә чәлб этмәмәк олмаз. Бүтүн синфи ишә чәлб этмәк үчүн мән белә үмуми суал верирәм:

— Ким «г» сәсинин ики саит арасына дүшдүкдә «ғ» сәсинә кечмәсилә әлагәдар олан сәһв бурахмышдыр?

Бүтүн шакирдләр языларыны нәзәрдән кечирирләр. Беләликлә, һамы ишә чәлб олунур. Сонра сәһв бурахан шакирдләрдән бир нечәсини язы тахтасынын гаршысына чағырыб, грамматиканын һәмин бөлмәсини онлардан сорушурам. Галан шакирдләр дә диггәтлә гулаг асыр, йолдашларынын сәһвләрини дүзәлдирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, сәһв бурахан шакирд бу йолла өз сәһвини шүурлу олараг баша дүшүр вә бир даһа белә сәһвә йол вермир. V синиф шакирди А. Гулиев бир язы ишиндә язмышды: «Әһмәд дә мән тәк охуюр».

Мән язы тәһлили саатында һәмин шакирди синфин гаршысына чағырараг сорушдум: «Дилимиздә ишләнән **тәк, үчүн** вә **илә** гошмалары өзүндән әввәл кәлән әвәзликләрин һансы һалда олмасыны тәләб эдир? Һәмин шакирд суала доғру чаваб верә билмәди. Мәсәлә айдын иди. О, бу гануну яхшы билмәдийи үчүн сәһвә йол вермишди. Йолдашлары она көмәк этдиләр. Шакирд бу гайданы өйрәнди вә баша дүшдү ки, Азәрбайчан дилиндә **тәк, үчүн, илә** гошмалары өзүндән әввәл кәлән әвәзликләрин йийәлик һалда олмасыны тәләб эдир. Бундан сонра һәмин шакирд бир даһа белә сәһвә йол вермәди.

Мән имла языларын тәһлили заманы башга бир үсулдан да истифадә эдирәм. Сәһвләри груплашдырдыгдан сонра она

аид бир ҹәдвәл тәртиб эдиб синфә кәтирирәм. Ҹәдвәли язы тахтасындан асыр вә сәһвләри һәмин ҹәдвәл үзрә изаһ эдирәм. Сонра ҹәдвәли дивардан асырам. Икинҹи язы иши йохланылыб тәһлил эдилинҹәйә гәдәр һәмин ҹәдвәл диварда асылы галыр. Сонра ону икинҹи ҹәдвәл әвәз эдир ки, бу да шакирдләрин савадлы язмаларына хейли көмәк көстәрир. Мәсәлән, һәмин ҹәдвәлләрдән бирини нүмунә мәгсәдилә ашағыда веририк.

Мүрәккәб исимләрин орфографиясына аид ҹәдвәл

Белә язмалы	Белә язмаг олмаз
Алма-Ата	Алмата
Район халг маариф шө'бәси	Район Халг Маариф шө'бәси
Аму-дәря	Амудәря
Маһач-Гала	Маһачгала

Мән дурғу ишарәләринә аид сәһвләрә дә хүсуси фикир верирәм. Она наил олмаға чалышырам ки, шакирдләр дурғу ишарәләринин ишләдилмә ерини яхшы билсинләр, ондан баҹарыгла истифадә этмәйи өйрәнсинләр. Элә һаллар олур ки, дәрс дедийим шакирдләр дурғу ишарәләрини грамматик тәләбләрә әсасән дейил, диктә заманы фасиләйә уйғун олараг ишләдирләр. Бу бә'зән сәһвә имкан ярадыр. Чүнки дурғу ишарәси илә фасилә һәмишә уйғун кәлмир. Мәһз буна көрә дә белә сәһвләрлә мән ҹидди мүбаризә апарырам.

Язы ишләрини гиймәтләндирәркән бүтүн гиймәт нормаларына ҹидди рәайәт эдирәм.

Үмумиййәтлә, мән сәһвләри арадан галдырмаг үчүн сәһвләрә шакирдин шүурлу мүнасибәт бәсләмәсини вә сәһв үзәриндә мүстәгил ишләмәйи өйрәнмәсини һәмишә әсас һесаб эдирәм. Бу исә савадлы шакирдләр етишдирмәйә көмәк эдир.

С. ҸӘФӘРОВ
Филоложи элмләри намизәди, досент.

ИСИМ ТӘ'ЛИМИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИНӘ ДАИР[1]

(Кәмиййәт вә мәнсубиййәт категориясы)

Үмуми гейдләр

Исим башга нитг һиссәләриндән тәкҹә лексик мә'на хүсусиййәтләринә көрә дейил, эйни заманда, ҹүмләдә башга сөзләрлә бағландығы заман алдығы мә'на хүсусиййәтләринә көрә дә фәргләнир ки, бу мә'на хүсусиййәтләринин өзүнә мәхсус шәкли әламәтләри олур. Мәсәлән:

Бахын шәһәрләрин ягут рәнкинә
Бәнзәйир шаирин сөз аһәнкинә.

Бу мисраларда **шәһәр, рәнк, шаир,** сөз вә **аһәнк** исимләри ишләдилмишдир. Бунлардан **шәһәр** исминин «ләрин», **рәнк** исминин «и» вә «нә», **шаир** исминин «ин», **аһәнк** исминин исә «и» вә «нә» шәкли әламәтләри вардыр.

Дилимиздә исмин белә шәкли әламәтләрә малик үч грамматик категориясы мөвҹуддур: 1) кәмиййәт, 2) мәнсубиййәт, 3) һал.

Бу категориялара мәхсус шәкли әламәтләрин бүтүн исимләрдә һәмишә ишләнмәси зәрури дейилдир. Бунларын исимләрдә ишләниб-ишләнмәмәси исмин ҹүмләдә тутдуғу мөвгеиндән, әлагәйә кирдийи сөзләрин тәләбиндән асылыдыр; мәсәлән:

«Биз бу күн йүксәк дағларымызын тәпәләриндә гардашлығымызын азадлыг байрағыны галдырмалыйыг!». (С. Рәһимов).

[1] Бу мәгалә мәҹмуәмизин 1956-ҹы ил III бурахылышында эйни адда чыхан мәгаләнин давамыдыр.

Бу чүмләдә **дағ** вә **тәпә** исимләри кәмиййәт, мәнсубиййәт вә һал категориясынын (ларымызын, ләриндән), **гардашлыг** вә **байраг** исимләри мәнсубиййәт вә һал категориясынын (ымызын, ыны) шәкли әламәтләринә малик олдуғу һалда, азадлыг исминдә һеч бир шәкли әламәт йохдур.

Кәмиййәт, мәнсубиййәт вә һал категорияларынын һәр бири һаггында айрылыгда данышмаздан әввәл, бунлара аид олан үмуми бир хүсусиййәти айдынлашдырмаг лазымдыр. Бу хүсусиййәт ондан ибарәтдир ки, исмин бу үч категориясынын шәкли әламәтләри бүтүн башга нитг һиссәләринә дә әлавә едилә билир. Мәсәлән:

Саһилләрин, бир бах, нечә
Бояныбдыр ал-әлвана. (М. Дилбази).

мисраларында **ал-әлван** сифәти йөнлүк һал шәкилчиси гәбул етмишдир.

— Нечәси һазырдыр?
— Үч йүзү, ал бах! (И. Солтан).

мисраларында **үч йүз** сайы вә **нечә** суал әвәзлийи III шәхсин мәнсубиййәт (нисбәт) шәкилчисини гәбул етмишдир.

«Бригадир Әдиләнин сә'йлә ишләмәйини көрдүкдә, демишди:—Сән яхшы уста олачагсан». (Г. Мусаев).

Бу чүмләдә **ишләмәк** мәсдәри III шәхс нисбәт вә тә'сирлик һал шәкилчиләрини гәбул етмишдир.

Ағ күнүмдән бир не'мәтдир,
Нишанәдир сәһәримдән. (М. Раһим).

мисраларында исә **сәһәр** зәрфи I шәхс нисбәт вә чыхышлыг һал шәкилчиләрини гәбул етмишдир.

Дикәр нитг һиссәләринә аид дә белә мисаллар көстәрмәк мүмкүндүр.

Гейд етмәк лазымдыр ки, исмә хас олан кәмиййәт, мәнсубиййәт вә һал категориясынын бу шәкилчиләрини башга нитг һиссәләринә әлавә етмәк мүмкүн олса да, онлары һәмин нитг һиссәләринә аид үмуми шәкли әламәтләр кими гәбул етмәк олмаз.

Кәмиййәт, мәнсубиййәт вә һал категориясына аид шәкли әламәтләр анчаг исмә мәхсус олан вә сөзү исим кими тәсбит едән әламәтләрдәндир.

Исмин бу шәкли әламәтләри башга нитг һиссәсинә әлавә едилдикдә, ону бир нөв исимләшдирир; буна субстантивләшмә дейилир. Субстантивләшмиш сөзләр чүмләдә эйнилә исмин дашыдығы функсияя малик олур. Юхарыда вердийимиз мисаллардан биринчисиндә чүмләнин васитәли тамамлығы олан **ал-әлван** сөзү субстантивләшмиш сифәт, икинчисиндә мүбтәда олан **нечәси** вә **үч йүзү** субстантивләшмиш әвәзлик (әввәлинчиси) вә сайдыр (сонракы). Үчүнчү, дөрдүнчү мисаллардакы **ишләмәйини** (мәсдәр) вә **сәһәрләриндән** (зәрф) сөзләри һаггында да эйни фикри сөйләмәк олар; бунлар да субстантивләшмиш сөзләрдир.

Башга нитг һиссәләри исмә хас олан (кәмиййәт, мәнсубиййәт вә һал) әламәтләри о заман гәбул едир вә субстантивләшир ки, онлар өзләринин ифадә етдийи мә'на мүстәгиллийини итирир вә абстрактлашараг бу мә'наны әшьялашмыш бир мәфһум кими ифадә едир; мәсәлән: **Гышда гара палтар, яйда исә ағ палтар кейәрләр** чүмләсиндә **гара** вә **ағ** сөзләри палтар әшьясынын әламәтини билдирир, демәк, бу сөзләр мүстәгил шәкилдә әламәт мә'насыны билдирмәк хүсусиййәтинә маликдир. **О, гараны ағдан сечир** чүмләсиндә исә, **гара** вә **ағ** сөзләри мүстәгил шәкилдә бир әшьянын әламәтини дейил, онун абстрактлашмыш, үмумиләшмиш анлайышыны ифадә едир. **Гара** вә **ағ** сөзләринин белә үмумиләшәрәк абстрактлашмасына сәбәб онларын сонуна артырылан (ны) тә'сирлик вә (дан) чыхышлыг һал шәкилчиләри олмушдур.

Башга нитг һиссәләринин бу шәкилдә абстрактлашмасы вә субстантивләшмәси бә'зән онларын өз илк мә'наларыны итирәрәк, тамамилә исимләшмәсинә сәбәб олур; мәсәлән: **ийирмиалтылар, гырмызылар, ағлар** сөзләри исимләшмишдир.

Һәр өтән көзәлә көзәл демәрәм,
Көзәлдә бир гейри әламәт олур. (Вагиф).

мисраларында **көзәл** сөзү субстантивләшмиш сифәт олдуғу һалда, «Мән бу китабы Әлиева Көзәлдән алдым» чүмләсиндә **Көзәл** сөзү хүсуси исимдир.

Гейд етмәк лазымдыр ки, башга нитг һиссәләринин чүмләдәки вәзиййәтиндән асылы олараг субстантивләшмәси һәр бир нитг һиссәсинин өз грамматик мә'на хүсусиййәтиндән асылыдыр. Белә ки, сифәт бир гайда олараг, ән чох бәдии әдәбиййатда субстантивләшдийи һалда, сай, риязиййат элминдә кәмиййәтин абстрактлашмыш ады кими субстантивләшдириләрәк ишләдилир. Исми тәмсил едән әвәзликләрә (шәхс, шәхси билдирән суал вә гейри-мүәййән әвәзликләрә) исмә хас олан шәкилчиләрин артырылмасы ады бир һал шәклини алдығы һалда, башга әвәзликләр анчаг субстантивләшдийи заман бу шәкилчиләри гәбул едир. Фе'лин мәсдәр формасы, үмумиййәтлә, һәрәкәтин субстантивләшмиш бир категориясы олдуғундан нисбәт шәкилчиләри гәбул етмәк вә һаллан-

маг хүсусиййәтинә маликдир. Фе'лин галан бүтүн формалары вә дикәр нитг һиссәләри дә анчаг ифадәнин тәләбинә көрә субстантивләшдирилдикдә исмә мәхсус шәкилчиләри гәбул едә биләр.

Исимлә башга нитг һиссәләри арасында олан белә бир мүнасибәт бә'зән морфоложи тәһлилдә чәтинлик төрәдир. Белә ки, исмин әламәтләрини гәбул едәрәк субстантивләшмиш олан сөзләри һансы нитг һиссәсинә дахил етмәк мәсәләси мейдана чыхыр.

Бу мәсәләни дүзкүн һәлл етмәк үчүн, билмәк лазымдыр ки, башга нитг һиссәләри нә гәдәр субстантивләшмиш олсалар да, енә өз әсас мәзмунларыны итирмир (мәсәлән, **о, гараны ағдан сечир** чүмләсиндәки **гараны** вә **ағдан** сөзләри онларын билдирдийи **гара** вә **аг** әламәтләрини ифадә етмәк хүсусиййәтини өзүндә мүһафизә едир). Она көрә белә нитг һиссәләри олан чүмләләри тәһлил едәркән онларын һансы нитг һиссәсинә мәнсуб олдуғу көстәрилмәклә бәрабәр, лазым кәләрсә, һәмин чүмләдә исмин ериндә ишләндийи дә гейд едилмәлидир; сай, шәхс ифадә едән әвәзликләрдә вә мәсдәрләрдә исә белә гейдә һеч бир еһтияч йохдур. Мәсәлән:

Чүнки йорғунуям мән бу йолларын,
Гайдасын билирәм һәр үсулларын. (Вагиф).

мисраларында **йорғун** сөзү субстантивләшмиш сифәтдир. Тәһлилдә дә бу сөз сифәт адланыр вә исмин ериндә ишләндийи үчүн III шәхс нисбәт шәкилчиси гәбул етдийи гейд едилир.

Йүздән алтымышы чыханда гырх галар чүмләсиндә **йүз** вә **алтымыш** субстантивләшмиш сайдыр. Она көрә дә бунлардан биринчиси чыхышлыг, о бири тә'сирлик һалдадыр. Тәһлил заманы бунларын исмин ериндә ишләндийини гейд етмәйә, шүбһәсиз, еһтияч йохдур.

Исимләрдә кәмиййәт категориясы

Кәмиййәт категориясы исимләрин мигдарча чохлуғуну билдирмәк үчүн ишләдилир. Кәмиййәт категориясынын истәр мә'на е'тибарилә, истәрсә дә грамматик чәһәтдән бөйүк әһәмиййәти вардыр.

Мәктәб грамматикаларында бу категория «тәк вә чәм исимләр» ады алтында верилир. Бешинчи синиф үчүн тәртиб едилмиш «Азәрбайчан дилинин грамматикасы» китабында, изаһат вә тапшырыгларла бирликдә, бу мөвзуа бир сәһифәдән аз ер верилмишдир. Орада кәмиййәт категориясына мәнсуб олан әсасән **лар, ләр** шәкилчиләриндән данышылыр

вә хүсуси исимләрин, һәмчинин **лыг, лик, луг, лүк** шәкилчили бә'зи исимләрин, эйни заманда мигдар сайындан сонра кәлән үмуми исимләрин бу шәкилчини **(лар, ләр)** гәбул етмәдийи көстәрилир.

Гейд етмәк лазымдыр ки, грамматика китабында верилмиш «Тәк вә чәм исимләр» мөвзуу исимләрин кәмиййәт категориясыны бүтүнлүклә әһатә етмир. Орада кәмиййәт категориясынын анчаг бир һиссәси, лакин мүһүм һиссәси әһатә едилир.

Айдындыр ки, грамматика китабында исимләрин кәмиййәт категориясы һаггында верилән бу билик шакирдләрин сәвиййәсинә көрә кифайәт гәдәрдир. Лакин һәмин билийин шакирдләр тәрәфиндән шүурлу мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәк үчүн мүәллим китабда верилән билийин нәзәри әсаслары илә таныш олмалы вә бу һагдакы һөкмләрин елми дүрүстлүйүнү билмәлидир.

V синифдә елә шакирдләр ола биләр ки, онлар мүәллимдән китабда верилмиш һөкмләрин сәбәбләрини хәбәр алсынлар; мәсәлән, шакирд соруша биләр ки, дилимиздә **лыг, лик, луг, лүк** шәкилчиләри илә чох исимләр дүзәлир, бәс нә үчүн бунлардан бә'зиләри чәм шәкилчиси гәбул етмир (йә'ни һәмишә тәк оларағ ишләнир), галанлары гәбул едир (йә'ни онлар һәм тәк, һәм дә чәм оларағ ишләдилир). Яхуд, нә үчүн әввәлиндә сай олан исимләр чәмләнмир? Янки, дилимиздә һәмишә чәм оларағ ишләдилән (йә'ни тәки олмаян) исимләр вардырмы? вә с.

Әлбәттә, мүәллим бу суаллара чаваб вермәли вә сәбәбләри шакирдләрә изаһ етмәлидир.

Исимләрдә әшянын чохлуғу мә'насы әсасән үч васитә илә әмәлә кәтирилир: 1) аналитик, 2) лексик, 3) грамматик.

Аналитик йолла исимләрдә чохлуг мә'насы әмәлә кәтирмәк үчүн сайлардан истифадә едилир. Белә һалда исимләрин кәмиййәти (мигдары) конкрет оларағ көстәрилир; мәсәлән, «Бизим мәктәбдә **он** синиф вардыр, орта һесабла синифләрин һәрәсиндә отуз беш шакирд охуюр» чүмләсиндә **он** сайы синиф исминин, **отуз беш** сайы исә шакирд исминин конкрет мигдарыны ифадә едир. Мә'лум мәсәләдир ки, исимләр кәмиййәтчә белә бир конкрет шәкилдә чохлуг мә'насы кәсб етдикдән сонра, мигдар ифадә едән башга һеч бир әламәт гәбул едә билмәз. Мәһз буна көрә дә, әввәлинә һәр һансы бир сай артырылан исим чәм шәкилчисини гәбул етмир.

Исимләрин әввәлинә гейри-муәййән сайлар артырылдыгда әмәлә кәлән чохлуг мә'насы мигдар сайлары илә дүзә-

ләи чохлуг мә'насына көрә гейри-муәййән олса да, бу мә'нананы дүзәлдән башга васитәләрә нисбәтән конкрет олур; мәсәлән: **Ичласа чох адам кәлмишди, яхуд: Мән хейли китаб алмышам** чүмләсиндә **чох адам** «адамлар» сөзүнә, **хейли китаб** «китаблар» сөзүнә нисбәтән чохлуғу конкрет ифадә этмишдир. Бу чүмләләри «Ичласа адамлар кәлмишди» вә я «Мән китаблар алмышам» шәклиндә ишләтсәк, **адамлар** вә **китаблар** сөзләри, үмумиййәтлә, гейри-муәййән бир кәмиййәт билдирән башга бир мә'на алмыш олар. Одур ки, әввәлиндә гейри-муәййән сайлар ишләдилән исимләр дә чәмләнмир, йә'ни **чох адамлар, хейли китаблар** дейилмир.

Исимләрдә кәмиййәтин лексик йолла дүзәлмәсинә кәлдикдә, гейд этмәлийик ки, бу йол сөзләрин лексик мә'насында, йә'ни сөзүн өзүндә чохлуғун ифадәсиндән ибарәтдир. Бу чәһәтдән исимләри ики група айырмаг олар: 1) өзү-өзлүйүндә чохлуг ифадә эдән көк исимләр, 2) сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә чохлуг мә'насы ифадә эдән дүзәлмә исимләр.

Өзү-өзлүйүндә чохлуг ифадә эдән көк исимләрә аид бу сөзләри мисал көстәрмәк олар: **әһали, бригада, дәстә, халг, чәмиййәт, ичма, сүрү, илхы, гатар** вә с. Белә исимләрин ифадә этдийи чохлуг мәфһуму абстракт бир маһиййәт дашыйыр. Бу чохлуг эйни чинсли әшянын тәсадүфи дейил, тәбии олараг бир күлл кими бирләшмиш кәмиййәтини билдирир. Белә исимләрә топлу исимләр дейилир.

Тәкчә **әһали** сөзү мүстәсна олмагла, топлу исимләрин һамысы чәмләнә билир; мәсәлән, **бригадалар, дәстәләр, халглар, чәмиййәтләр, ичмалар, сүрүләр, илхылар** вә с. Лакин башга исимләрдән фәргли олараг, чәм шәкилчиси гәбул этмиш топлу исимләр шәхсә аид олса да, мүбтәда вәзифәсиндә ишләндикдә хәбәрлә узлашмыр. Мәс.: **Бригадалар яхшы ишләйир, Дәстәләр һәрәкәт эдир, Дүня халглары сүлһү горумаг үчүн бирләшир** вә с. Бу чүмләләрин хәбәрләрини **ишләйирләр, һәрәкәт эдирләр вә бирләширләр** шәклиндә ишләтмәк олмур. Чүнки бу, ифадәни ағырлашдырыр.

Мәктәб грамматикаларында топлу исимләр һаггында һеч бир мә'лумат верилмәмишдир. Әлбәттә, буна эһтияч да йохдур. Лакин, көрүндүйү кими, ифадәни сәлис, әдәби чәһәтдән дүзкүн вермәк үчүн топлу исимләрин бу хүсусиййәтини билмәк чох әһәмиййәтлидир. Она көрә дә буна аид бурахылмыш сәһвләрин тәһлили заманы шакирдләрә мә'лумат верилмәси чох файдалы олар.

Кәмиййәтчә чохлуг мә'насы ифадә эдән дүзәлтмә исимләрә кәлдикдә, онлар әсасән **лыг, лик, луг, лүк** шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир.

Гейд этмәк лазымдыр ки, **лыг, лик, луг, лүк** сөздүзәлдичи шәкилчиләринин дилимиздә мә'на функсиясы чох кенишдир. Бу шәкилчиләр васитәсилә: 1) **пайызлыг, язлыг** кими мәнсубиййәт билдирән, 2) **дәрзилик, мүәллимлик** кими ихтисас, пешә билдирән, 3) **азлыг, чохлуг** кими нисби кәмиййәт билдирән, 4) **гырмызылыг, узунлуг** кими әламәт билдирән, 5) **кәндлилик, дағлылыг** кими хүсусиййәт билдирән, 6) **мәнлик, сәнлик, әһмәдлик** кими нисбәт билдирән, 7) **мәнәмлик, зорбалыг** кими худбинлик билдирән, 8) **яғышлыг, гураглыг** кими тәбиәт һадисәләрини билдирән, 9) **пислик, яхшылыг, гочалыг** кими мә'нәви анлайыш билдирән, 10) **бешлик, үчлүк** кими конкрет кәмиййәт билдирән, 11) **көзлүк, өнлүк, башлыг** кими кейим шейләри билдирән, 12) **эвәзлик, адлыг, зәрфлик, тәнлик** кими истилаһ билдирән, 13) **дәрәлик, дашлыг, ағачлыг, үзүмлүк, мешәлик, коллуг** кими ады чәкилмиш әшянын чохлуғуну билдирән мәкани исимләр әмәлә кәтирилир.

Бу груп исимләрдән 9, 10, 11 вә 12-чи мисалларда көстәриләнләрдән башга, демәк олар ки, ердә галан исимләр чәм шәкилчиси гәбул этмир.

Буна сәбәб һәмин исимләрдән 3, 4 вә 13-чү мисалларда көстәриләп исимләрин мүәййән дәрәчәдә, чохлуг мәфһуму, 1, 2, 5, 6 вә 7-чи мисаллардакы исимләрин исә хүсусиййәт вә сәнәт мә'насы ифадә этмәсидир. 9-чу мисалда көстәриләң исимләр дә 10, 11 вә 12-чи мисалларда көстәриләнләрә нисбәтән о бири исимләр кими енә дә чохлуг мә'насына маликдир. Лакин башга чохлуг мә'насы ифадә эдән исимләрдән фәргли олараг, белә исимләрин чәм шәкилчиси гәбул этмәсини әсасән онларын сифәтләрдән төрәмәси илә изаһ этмәк олар.

Демәли, **лыг** шәкилчиси васитәсилә дүзәлән бир сыра мүхтәлиф мә'налы дүзәлтмә исимләрдән бә'зиләри эйни заманда кәмиййәтчә чохлуғу вә бә'зиләри дә хүсусиййәт, сәнәт билдирдийиндән чәм шәкилчиләрини гәбул эдә билмир.

Исимләрдә кәмиййәт мә'насы әмәлә кәтирән истәр аналитик, истәрсә дә лексик васитәләри грамматик чәһәтдән исимләрин кәмиййәт категориясына дахил этмәк олмаз. Чүнки биринчидә кәмиййәт мә'насы айрыча бир нитг һиссәси (сай) васитәсилә, икинчидә исә сөз ярадычылығы—дүзәлтмә сөзләр просеси васитәсилә дүзәлир.

Һәр һансы бир грамматик категория, о чүмләдән исимләрин кәмиййәт категориясы, грамматик васитәләрлә әмәлә

кәлә биләр. Дилимиздә исимләрин кәмиййәт категориясына аид ики вариантлы хүсуси шәкилчи, йә'ни **лар, ләр** шәкилчиләри ишләдилир; бунлар грамматикада чәм шәкилчиләри адланыр.

Юхарыда гейд этдийимиз кими, исимләрин чәм шәкилчиси, башга грамматик (сөздәйишдиричи) шәкилчиләр кими, сөзләр арасында вә я данышанла динләйән, эшя илә һәрәкәт вә онун керчәклийи арасында мүнасибәт ярадан шәкилчи дейилдир. Бу шәкилчиләр васитәсилә исимләрин ифадә этдийи һәр һансы бир эшянын кәмиййәтчә чохлугу мә'насы әмәлә кәтирилир; мәсәлән: ағач-ағачлар, китаб-китаблар, эв-эвләр, дәрә-дәрәләр вә с.

Исимләрин кәмиййәт категориясы васитәсилә дүзәлмиш олан бу чохлуг мә'насы аналитик, һәтта лексик васитә илә дүзәлмиш чохлуг мә'насына нисбәтән абстракт бир характерә малик олуб гейри-мүәййән чохлуғу билдирир; мәсәлән: **беш дағ** дедикдә, дағын конкрет кәмиййәти, **дағлыг** дедикдә дағын мәһдуд бир мәканда ерләшән кәмиййәти билдирилдийи һалда, **дағлар** дедикдә, гейри-мүәййән бир кәмиййәт ифадә олунур. **Дағлар** сөзүнүн бу чохлуг мә'насы даирәсинә ики дағдан башламыш дүнянын бүтүн дағлары дахил ола биләр.

Юхарыда көстәрдийимиз лексик йолла дүзәлән вә кәмиййәтчә чохлуғу билдирән исимләрин (дағлыг, дәрәлик, мешәлик, коллуг, азлыг, гырмызылыг, яшыллыг вә с.) чәм шәкилчиси гәбул этмәмәси онлардакы кәмиййәтчә чохлуг мә'насынын нисбәтән конкрет мүәййән олмасындадыр.

Исимләрдә кәмиййәт категориясынын әламәти олан **лар, ләр** шәкилчиләринин сөзләр арасында әлагә яратмаг вәзифәси йохдур. Бу чәһәтдән һәмин шәкилчиләр сөздүзәлдичи шәкилчиләрә чох яхынлашыр вә һәтта бә'зән мүхтәлиф нитг һиссәләринә әлавә эдиләрәк ени сөзләр—лексик ваһидләр әмәлә кәтирир.

а) Бә'зән сайлара артырылараг тарихи вә я тарихи-әфсанәви исимләр дүзәлдир; мәсәлән, **ийирмиалтылар** (Бакы комиссарлары), **дөрдләр** (папанинчиләр), **онсәккизләр** (Бөйүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманларындан бир групу), **гырхлар, еддиләр, үчләр** (тарихи-әфсанәви шәхсиййәтләр) вә с.

Чыхдым **гырхлар** яйласына,
Чағырдым аллаһ эшгинә.
Үзүму ерләрә сүртдүм,
Еддиләр, үчләр эшгинә. (Хәтаи).

б) Бә'зи сифәтләрә әлавә эдилдикдә, енә дә мүәййән ичтимаи тарихи һадисәләрлә әлагәдар исимләр әмәлә кәтирир;

мәсәлән: **гырмызылар** (вәтәндаш мүһарибәси заманы пролетар ингилабы уғрунда вурушанлар), **ағлар** (һәмин дөврдә ингилабын әлейһинә чыханлар), **гаралар** (гара иргә мәнсуб адамлар) вә с.

в) Бә'зи үмуми исимләрә әлавә эдилдикдә хүсуси исимләр әмәлә кәтирир; мәсәлән, **Ағалар, Ханлар, Бәйләр, Шаһлар** вә с.

Белә исимләрдә ишләдилән чәм шәкилчиләри сөздүзәлдичи шәкилчи вәзифәсинә малик олса да, бурада эйни заманда эшянын кәмиййәтчә чохлуғу мә'насы да ифадә олунур. Она көрә бу нөв исимләри бир даһа чәмләшдирмәк мүмкүн дейилдир. Одур ки, бу исимләри һәмишә кәмиййәтчә чәм олараг ишләдилән исимләр адландырмаг олар. Даһа доғрусу, бунлар һәм дүзәлтмә, һәм дә чәм исимләр сайыла биләр.

Юхарыда гейд этдикләримиздән бу нәтичәйә кәлмәк олар ки, Азәрбайчан дилиндә исимләрин әксәриййәтини кәмиййәт категориясына көрә тәк вә чәм шәкилдә ишләтмәк мүмкүн олдуғу кими, һәмишә тәк шәкилдә ишләнән (мәсәлән: әһали, адамлыг, чохлуг, гоһумлуг, мүһәндислик вә с.), эйни заманда һәмишә чәм шәклиндә ишләнән (мәсәлән: гырмызылар, дәрәләр, ийирмиалтылар, Шаһлар вә с.) исимләр дә вардыр.

Исимләрин кәмиййәт категориясына аид бу хүсусиййәтләр, әлбәттә, орта мәктәбдә исимләрин тәдриси заманы өз әксини тапмыр. Она көрә дә дәрсликләрдә бунлара аид мә'лумат, изаһат, тапшырыг вә с. верилмәмишдир. Лакин белә хүсусиййәтләрә мүәллим өз күндәлик мәшғәләләриндә һәр заман раст кәлә биләр. Шакирдләр истәр язылы, истәрсә дә шифаһи нитгләриндә буна аид сәһвләр бурахa биләрләр. Белә һалда мүәллим, шүбһәсиз, һәмин сәһвләри тәсһиһ этмәлидир. Бу исә о заман мүмкүн ола биләр ки, мүәллим исимләрдә кәмиййәт категориясынын юхарыда көстәрилән хүсусиййәтләрини мүкәммәл билмиш олсун.

Исимләрдә мәнсубиййәт категориясы

Исмин тә'лиминдә мүһүм вә әсас ерләрдән бирини мәнсубиййәт категориясы тутур.

Исимләрин мәнсубиййәт категориясы һал категориясы илә сых сурәтдә бағлыдыр. Һәтта бунлар чох заман мә'на, шәкил э'тибарилә дә бир-биринә охшайыр вә бә'зән бир-бириндән сечилмир. Мәнсубиййәт шәкилчиси гәбул этмиш исимләрин башга исимлә бирләшмәси, изафәт, яхуд йийәлик

бирләшмәси (II вә III нөв тә'йини сөз бирләшмәси) әмәлә кәтирир ки, бу бирләшмәләрин биринчи тәрәфи олан исим ииәлик һалда олур.

Мәнсубиййәт категориясынын белә хүсусиййәтләрә малик олмасы нәтичәсиндә бу категория узун заман грамматикамызда онунла әлагәдар башга категорияларла гарышдырылмыш вә буна көрә дә өз һәгиги әксини тапа билмәмишдир.

1924-чү илдә нәшр эдилмиш «Түркчә сәрф-нәһв» адлы китабда (сәһифә 14, 19) исмин һалларындан вә изафәтдән бәһс эдилир; бурада мәнсубиййәт категориясына аид олан шәкилчиләр изафәт шәкилчиләри кими көстәрилир.

1936—1937-чи илләрдә нәшр эдилән грамматика дәрсликләриндә исмин һалларындан, сонра ииәлик бирләшмәсиндән вә һәм дә мәнсубиййәт шәкилчиләриндән бәһс эдилир (1936-чы ил дәрслийи, сәһ. 46—59, 1937-чи ил дәрслийи, сәһ. 38—50). 1938-чи илдә нәшр эдилмиш грамматика китабында да эйни гайда давам этдирилир (сәһ. 49—61).

1939-чу илдә чыхан грамматика китабында, 1924-чү илдә олдуғу кими, анчаг һал категориясындан вә ииәлик бирләшмәсиндән данышылыр, мәнсубиййәт шәкилчиләриндән исә бәһс эдилмир.

Бүтүн бу дәрсликләрдә изафәтдән вә я ииәлик бирләшмәсиндән данышыларкән, бир тәрәфдән онун синтактик бир категория олдуғу нәзәрдән гачырылмыш, дикәр тәрәфдән исә мәнсубиййәт шәкилчиләри вә ииәлик бирләшмәси бирбирилә әлагәси олмаян тамамилә айры-айры категориялар кими изаһ эдилмишдир. Даһа доғрусу, эйни мәгсәди дашыян, эйни мәзмуна малик олан шәкилчиләр бир тәрәфдән ииәлик бирләшмәси ичәрисиндә, онун икинчи тәрәфинә мәхсус шәкилчиләр кими, дикәр тәрәфдән мәнсубиййәт шәкилчиләри кими көстәрилмишдир.

1939-чу илин дәрслийиндән мәнсубиййәт шәкилчиләри бәһсинин чыхарылмасында мәһз бу икилийи арадан галдырмаг мәгсәди күдүлмүшдүр. Бу китабда ииәлик һал шәкилчиси ииәлик бирләшмәсинин биринчи тәрәфинин, мәнсубиййәт шәкилчиләри исә икинчи тәрәфинин шәкилчиләри кими верилмишдир. Беләликлә, һал вә мәнсубиййәти ифадә эдән морфоложи категория арадан галдырыларағ онун шәкли әламәтләри синтактик категория (ииәлик бирләшмәси) ичәрисиндә әридилмишдир.

Бу китабларда нәзәрә чарпан чәһәтләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, исимләр әввәл мәнсубиййәт, сонра исә

һал шәкилчиләри гәбул этдийинә бахмаяраг (китаб-китабым, китабым-а), әввәлчә исмин һалларындан данышылыр вә һал шәкилчиләри кечилир, сонра исә мәнсубиййәт категориясындан вә онун шәкли әламәти олан мәнсубиййәт шәкилчиләриндән бәһс эдилирди. Һалбуки истәр элми чәһәтдән, истәрсә дә методик чәһәтдән мәнсубиййәт шәкилчиләринин һал шәкилчиләриндән әввәл кечилмәси мәсләһәтдир.

Ииәлик бирләшмәси, һал вә мәнсубиййәт категорияларына аид бу нөгсан вә долашыг чәһәтләр нәзәрә алынараг, 1944-чү ил дәрсликләриндә ииәлик бирләшмәси морфолокиядан чыхарыларағ синтаксисә кечирилмиш, мәнсубиййәт шәкилчиләри исә һал шәкилчиләриндән әввәлә салынмышды. Мәнсубиййәт вә һал шәкилчиләринин бу гайда илә верилмәси 1950-чи ил дәрсликләринә гәдәр давам этмишдир. 1951-чи илдән нәшр эдилән дәрсликләрдә, нәдәнсә, енә исмин һалланмасы мөвзуу, мәнсубиййәт шәкилчиләри мөвзуундан әввәлә кечирилмишдир.

Юхарыда гейд этдийимиз кими, исимләрдә мәнсубиййәт категориясы истәр өз мә'на хүсусиййәтләри, истәрсә дә шәкли әламәтләри чәһәтиндән һал категориясындан әввәл кәлән вә онунла бағлы олан бир категориядыр. Она көрә дә мәнсубиййәт категориясы илә таныш олмадан һал категориясыны мүкәммәл өйрәнмәк чәтиндир. Бу чәтинлик, шүбһәсиз, тәдрисдә дә өзүнү көстәрә биләр. Мәсәлән, мүәллим исмин һалларыны кечәркән һәлә мәнсубиййәт шәкилчиләри илә таныш олмаян шакирдләрә «Анамын сачынын рәнки гарадыр» чүмләсиндә сач сөзүнә әлавә олунмуш «ынын» шәкилчиләрини вә рәнк сөзүнә артырылмыш «и» шәкилчисини нечә изаһ этмәлидир. Мәнсубиййәт шәкилчиләрини танымаян ушаглар, чох эһтимал ки, биринчи вә икинчи мисалда олан ы вә и шәкилчисини тә'сирлик һал шәкилчиси адландырачаглар вә мүәллим дә бу сәһви шүурлу олараг дүзәлтмәк үчүн ачиз галачагдыр. Һалбуки мәнсубиййәт шәкилчиләрини, онларын вәзифәсини өйрәнмиш шакирдләр ондан сонра кәлән һал шәкилчиләрини өйрәнәндә чәтинлик чәкмәйәчәк вә онлары мәнсубиййәт шәкилчиләри илә гарышдырмаячаглар. Мәһз она көрә дә бу мөвзуун дәрсликдә һаллардан сонра верилдийинә бахмараг, онлардан әввәл кечилмәси мәсләһәтдир.

Дос. М. Һүсейнзадәнин «Мүасир Азәрбайчан дили» адлы китабында (сәһ. 92—95) вә Азәрбайчан ЭА әдәбиййат вә дил институтунун бурахдығы «Азәрбайчан дилинин грамма-

тикасы» китабында (сәһ. 104—106) мәнсубиййәт категория-сы дүзкүн олараг һал категориясындан әввәл верилмишдир.

Мәнсубиййәт категориясы, әсас э'тибарилә, әшя илә шәхс арасында олан йийәлик (саһиблик) нисбәтини—мән-субиййәти ифадә эдир. Бу категориянын өзүнә мәхсус шә-килчиләри вардыр; бунлар мәнсубиййәт (нисбәт) шәкилчи-ләри адланыр; мәсәлән, гардашым, гардашын, гардашы, гар-дашымыз, гардашыныз, гардашы. Бу мисалларда **ым** вә **ымыз** шәкилчиләри «гардашын» биринчи шәхсә, **ын** вә **ыныз** шәкилчиләри икинчи шәхсә, **ы** шәкилчиси исә үчүнчү шәхсә мәнсубиййәтини билдирир.

Мәнсубиййәт категориясы шәхслә әлагәдар олдуғу үчүн онун истәр мә'на хүсусиййәтләрини, истәрсә дә әламәтләри-нин шәкли хүсусиййәтләрини дүзкүн баша дүшмәкдән өтрү шәхс категориясынын бә'зи хүсусиййәтләрини вә онун мән-субиййәт категориясы илә олан әлагәсинин маһиййәтини билмәк лазым кәлир.

Мә'лумдур ки, шәхсләр данышан, динләйән вә һаггында данышылан әшя мәфһумунун үмумиләшмиш анлайышла-рындан ибарәтдир. Бунлардан биринчи вә икинчи шәхс әса-сән инсана аид олур, чүнки анчаг инсан данышмаг вә дин-ләмәк габилиййәтинә маликдир. Она көрә дә данышан **мән вә биз**, динләйән исә **сән вә сиз** сөзләрилә верилир. Үчүнчү шәхсә кәлдикдә, о тәкчә инсаны дейил, һаггында данышы-лан (истәр чанлы, истәрсә чансыз) бүтүн әшялары билди-рир, чүнки һәр шейин һаггында данышмаг олар. Она көрә дә биринчи вә икинчи шәхсин чәми хүсуси сөзлә верилдийи һалда, үчүнчү шәхсин чәми хүсуси сөзлә дейил, һәмин шәх-син тәкинә чәм шәкилчисинин әлавәси илә ифадә олунур: **о-онлар.**

Шәхсләрин бу хүсусиййәти мәнсубиййәт шәкилчиләрин-дә дә өзүнү көстәрир. Белә ки, I вә II шәхс мәнсубиййәт шә-килчиләринин ишләнмә даирәси мәһдуд олдуғу һалда, III шәхс мәнсубиййәт шәкилчиләринин бу даирәси гейри-мәһдуддур. Дикәр тәрәфдән I вә II шәхс мәнсубиййәт шәкил-чиләри ишләнән исимләрдә онларын мәнсуб олдуғу шәх-син көстәрилмәсинә эһтияч олмур, мәсәлән: **палтом, палтон, палтомуз, палтонуз** дедикдә, палтонун мәнә вә я бизә, сәнә вә я сизә аид олдуғу мә'лумдур; бурада **палтонун** башгасы-на мәнсубиййәтини дүшүнмәк олмаз. Һалбуки III шәхс мән-субиййәт шәкилчиси палтонун һансы үчүнчү шәхсә мәнсуб

олдуғуну конкрет көстәрә билмир, она көрә дә бу шәхсин III шәхс мәнсубиййәт шәкилчиси олан исимлә биркә ишлә-дилмәси лазым кәлир; мәсәлән: **Әлинин палтосу, Мәммәдин палтосу, атамын палтосу** вә с.

Мәһз буна көрә дә I вә II шәхс мәнсубиййәт шәкилчи-ләри тәк вә чәм олмаг үзрә фәргләндийи һалда, III шәхс мән-субиййәт шәкилчисиндә буна эһтиячы галмыр.

Айдын мәсәләдир ки, III шәхс мәнсубиййәт шәкилчиси олан исимләрдә шәхсин тәк вә я чәм олмасы онун мәнсуб олдуғу исимләрдә өзүнү көстәрәчәкдир; мәсәлән:

III шәхс тәк	III шәхс чәм
онун палтосу	онларын палтосу
бағын мейвәси	бағларын мейвәси
эвин гапысы	эвләрин гапысы

вә с.

III шәхс мәнсубиййәт шәкилчиләринин белә кениш шә-килдә ишләнмәси нәтичәсиндә дилимизин зәнкин мә'на хү-сусиййәтләринә малик олан икинчи вә үчүнчү нөв тә'йини сөз бирләшмәләри яраныр.

Мәнсубиййәт шәкилчиләриндә нәзәрә чарпан чәһәтләр-дән бири дә ондан ибарәтдир ки, бунлар саитлә вә самитлә битән исимләрдә бир-бириндән фәргли шәкилдә ишләдилир. Белә ки, самитлә битән исимләрдә биринчи шәхсин тәкини билдирмәк үчүн **ым, им, ум, үм**, икинчи шәхсин тәкини бил-дирмәк үчүн **ын, ин, ун, үн** дөрд вариантлы шәкилчиләр иш-ләдилдийи һалда, саитлә битән исимләрә биринчи шәхсдә **м**, икинчи шәхсдә **н** артырылыр; мәсәлән:

гардаш — ым — I шәхс; ын — II „
дәфтәр — им — I „; ин — II „
стол — ум — I „; ун — II „
көрүш — үм — I „; үн — II „

бачы, нәнә, гуту, сүрү — м I шәхс
бачы, нәнә, гуту, сүрү — н II шәхс

Көрүндүйү кими, I вә II шәхсин тәкинә аид мәнсубий-йәт шәкилчиләри саитлә битән исимләрә артырылдыгда, бун-ларын сонунда олан саитләр ихтисара дүшүр, она көрә дә

анчаг **м** вә **н** самитләри галыр. Бунун сәбәби ондан ибарәтдир ки, дилимиздә сөзләрин тәркибиндә ики саит ян-яна кәлә билмир. Белә һалларда саитләрдән бири (чох заман шәкилчидә олан саит) дүшүр, бә'зи һалларда исә шәкилчийә битишдиричи бир самит артырылыр ки, бу хүсусиййәти биз III шәхс мәнсубиййәт шәкилчисиндә көрүрүк; мәсәлән:

онун гардаш—ы	онун бачы—сы
онун дәфтәр—и	онун нәнә—си
онун стол—у	онун гуту—су
онун көрүш—ү	онун сүрү—сү

Биринчи вә икинчи шәхсин чәмини тәкиндән фәргләндирмәк үчүн бунларын тәкини билдирән шәкилчиләрин үзәринә **ыз, из, уз, үз** үнсүрләри әлавә эдилир. Беләликлә, I шәхсин чәми үчүн саитлә битән исимләрдә мәнсубиййәт шәкилчиләринин **ымыз, имиз, умуз, үмүз;** самитлә битән исимләрдә **мыз, миз, муз, мүз** формалары, II шәхсин чәми үчүн саитләрдә **ныз, иниз, унуз, үнүз;** саитлә битәнләрдә **ныз, низ, нуз, нүз** формалары әмәлә кәлир.

1944-чү илә гәдәр нәшр эдилмиш грамматика дәрсликләриндә мәнсубиййәт шәкилчиләри истәр мә'насы, истәрсә дә формасы э'тибарилә дүзкүн изаһ эдилмирди; мәсәлән, 1938-чи ил грамматика дәрслийиндә көстәрилир ки, исимләр мүәййән шәхсләр билдирмәк үчүн хүсуси шәкилчиләр гәбул эдир, бунлара нисбәт шәкилчиси дейилир (сәһ. 52). Һалбуки мәнсубиййәт шәкилчиләри исимләрә артырылдыгда буки, һәмин исмин бу вә я дикәр шәхсә мәнсубиййәтини билдирир. Бундан башга һәмин дирсликдә исмин кәмиййәтчә чохлуғуну билдирән чәм шәкилчиси III шәхс мәнсубиййәт шәкилчиси илә гарышдырылараг, III шәхс мәнсубиййәт шәкилчисинин чәми **(лары, ләри)** кими верилмишди. (сәһ. 58).

Сон илләрдә нәшр эдилмиш дәрсликләрдә мәнсубиййәт шәкилчиләринә аид мә'лумат нисбәтән дүзкүн, конкрет вә йығчам бир шәкилдә верилмишдир. Буна бахмаяраг, орада да бә'зи сәһвләрә вә шәкилчиләрин мәнимсәнилмәси үчүн верилмиш васитәләрин уйғунсузлуғуна, сәтһилийинә тәсадүф эдилир.

Китабда бу мөвзуун изаһат һиссәсиндән «әшянын мүәййән шәхсләрә вә я башга бир әшяя» әвәзинә «мүәййән шәхсә (адама вә я башга бир әшяя)» кими язылса иди, даһа

дүзкүн оларды, чүнки грамматикада шәхс мәфһуму тәкчә адамы дейил, юхарыда гейд эдилдийи кими, данышан, динләйән вә һаггында данышылан һәр бир әшяны өзүндә әкс этдирир. Буна көрә тә'рифдә дә «әшянын» сөзүндән сонра, «шәхсә» сөзү олмалы, «кимә вә я нәйә» сөзләри исә мө'тәризәдә верилмәли иди.

Шәхс мәфһумунун дүзкүн мә'насыны шакирдләр бурада баша дүшмәсәләр, грамматиканын шәхслә әлагәдар олан бүтүн мәсәләләриндә (шәхс әвәзликләри; мүәййән, гейри-мүәййән шәхсли вә шәхссиз чүмләләрдә) айдын тәсәввүр әлдә эдә билмәзләр. Шәхс мәфһуму шакирдләрә дүзкүн мәнимсәтмәк үчүн мүәллим синифдә бир нечә чүмлә нүмайиш этдирә биләр, мәсәлән: *Мән китабы сәнә вердим. Мән китабы Әлийә вердим. Әли китабы мәнә верди. Сән китабы мәнә вердин. Әли китабы сәнә верди* вә с. Бүтүн бу чүмләләрдә **мән** данышаны—I шәхси, **сән** динләйәни—II шәхси ифадә эдирсә, **китаб, Әли** сөзләри һаггында данышыланы—III шәхси билдирир ки, бунлардан **Әли** адамы, **китаб** исә чансыз әшяны тәмсил эдир.

Китабда мәнсубиййәт шәкилчиләрини әяни олараг көстәрмәк үчүн верилмиш чәдвәли мүәллим даһа айдын бир шәклә сала биләр. Бизчә, ону ашағыдакы шәкилдә һазырламаг мүнасиб олар.

Исимләрин нисбәт шәкилчиләри гәбул этмәсини көстәрән чәдвәл

Сону самитлә битән исимләрдә

	Китаб	Әл	Гол	Көз
(тәк)	ым	им	ум	үм
	ын	ин	ун	үн
	ы	и	у	ү
	ымыз	имиз	умуз	үмүз
	ыныз	иниз	унуз	үнүз
(чәм)	ы	и	у	ү

Сону саитлә битән исимләрдә

Ана	Нәнә	Гуту	Сүрү
м	м	м	м
н	н	н	н
сы	си	су	сү
мыз	миз	муз	мүз
ныз	низ	нуз	нүз
сы	си	су	сү

Китабда мәнсубиййәт шәкилчиләри бәһсиндә верилмиш 5 тапшырыгдан анчаг үчү билаваситә онлара аиддир ки, бунлар да өз кейфиййәти е'тибарилә гәнаәтбәхш дейилдир. Она көрә мүәллим шакирдләрә истәр синифдә, истәрсә дә евдә еринә етирмәк үчүн бир сыра мүхтәлиф типли, мәсәлән, ашағыдакы кими тапшырыглар верә биләр.

Тапшырыг 1. Ашағыдакы исимләрә I шәхс нисбәт шәкилчиләринин тәкини вә чәмини артырын:

Мәктәб, ев, чанта, колхоз, чәкич, парча, әрик, өлкә.

Тапшырыг 2. Ейни исимләрә II шәхс нисбәт шәкилчиләринин тәкини вә чәмини артырын.

Тапшырыг 3. Енә дә һәмин исимләрә III шәхс нисбәт шәкилчиләрини артырын.

Тапшырыг 4. Ашағыдакы исимләри һәр үч шәхсдә нисбәт шәкилчиләринин тәкинә вә чәминә көрә дәйишдирин. Машын, трактор, екскаватор, өлкә, вәтән, кәнд.

Тапшырыг 5. Ашағыдакы исимләрдән әввәл I шәхс нисбәт шәкилчиси, сонра II шәхс, ән нәһайәт, III шәхс нисбәт шәкилчиси оланларыны язын.

Байрағымыз, өлкәси, сүнбүлүн, атыныз, тоюғун, кәмәрин, гапысы, чичәйи, гулағын, көзләриниз, гашларым, аягларымыз вә с.

Тапшырыг 6. Чай, савад, дуруш, көрүш сөзләрини нисбәт шәкилчиләринин тәки үзрә дәйишдирин вә чүмләләрдә ишләдин.

Белә тапшырыгларын сайыны артырмаг мүмкүндүр. Бу тапшырыглар, шүбһәсиз, мәнсубиййәт шәкилчиләринә аид кечилмиш материалын яхшы мәнимсәнилмәсинә көмәк едә биләр.

Досент З. ТАҒЫЗАДӘ.

ӘЛАВӘЛӘР БӘҺСИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Азәрбайчан дили програмында әлавәләр бәһсинә хүсуси саат айрылмыш вә хүсусиләшмә бәһсиндән әввәл тәдрис олунур. Бу бәһс грамматиканын башга фәсилләринә нисбәтән програм вә дәрслийә сон вахтларда дахил едилмишдир. Она көрә һәмин мөвзуун тәдриси йоллары һаггында мүәллимләрә бә'зи мәсләһәтләр вермәйи лазым билирик.

Әлавәләр бәһсинә кечмәздән әввәл мүәллим орта мәктәбин програмында олмаян, лакин елми грамматикада олан «сөзләрин сырасы» бәһси һаггында шакирдләрә үмуми вә бәсит бир мә'лумат вермәлидир. Мә'лум олдуғу үзрә грамматик ифадә васитәләриндән бири дә сөзләрин сырасы, йә'ни чүмләдә синтактик әлагә нәтичәсиндә сөзләрин дүзүлүшүдүр.

I. Бир гайда олараг, Азәрбайчан дилиндә нәгли чүмләдә хәбәр ахырда, нида чүмләсиндә исә чох вахт башда олур.

Мәсәлән:

1. Алонун оғлу Һәзи евдә **йохду.** О, бир күн әввәл дәйирмана дән **апармыш,** орада нөвбәйә **даянмышды.** (С. Рәһимов, «Шамо», сәһ. 3).

2. **Рәдд олсун** ганлы истибдад! (М. Ибраһимов, «Кәләчәк күн», сәһ. 600).

1-чи мисалдакы нәгли чүмләләрдә хәбәрләр (йохду, апармыш, даянмышды) ахырда, 2-чи мисалдакы нида чүмләсиндә хәбәр (рәдд олсун) әввәлдә ишләдилмишдир.

II. Бә'зән шеирләрдә гафийә хатиринә үзвләрин сабит ери дәйишдирилир.

Мәсәлән:

Билсин ана торпаг, **ешитсин** вәтән,
Мүсәллаһ **әскәрәм** мән дә бу күндән.
(С. Вурғун, «Вәтән кешийиндә», сәһ. 35).

Бу мисалда биринчи хәбәрләр (билсин, эшитсин) чүмләнин әввәлиндә, икинчи хәбәр (әскәрәм) чүмләнин ортасында гафийә хатиринә ишләдилмишдир.

III. Бә'зән үзвүн ерини дәйишдирмәклә чүмләнин синтактик гурулушу тамамилә дәйишә биләр.

Мүгайисә эт: 1. Ат адам көрдү. 2. Адам ат көрдү, 3. Охуначаг мәктуб. 4. Мәктуб охуначаг. 5. Яхшы шакирд яхшы охуюр.

Биринчи чүмләдә «ат» исми мүбтәда, «адам» исми исә тамамлыг, икинчи чүмләдә исә әксинәдир. «Охуначаг» сөзү үчүнчү чүмләдә тә'йин, дөрдүнчү чүмләдә хәбәрдир. Бешинчи чүмләдә «яхшы» сөзү бир ердә (исимдән әввәл кәлдийи үчүн) тә'йин, бир ердә исә (феилдән әввәл кәлдийи үчүн) зәрфлик олур.

IV. Сөзләрин сырасыны дәйишдирмәклә сөз бирләшмәләрини чүмләйә чевирмәк олар.

Мүгайисә эт: 1. Узун кечә, ширин сөһбәт (сөз бирләшмәси). 2. Кечә узун, сөһбәт ширин (чүмлә). 3. Амма нейләйәк ки, әл бош, үз гара (М. Ибраһимов, «Кәләчәк чүн», сәһ. 21).

Чүмләдә сөзләрин сырасы һаггында бу чүр гыса вә бәсит мә'луматы шакирдләр билдикдән сонра әлавәләр бәһсини яхшы мәнимсәйә биләрләр. Чүнки әлавәләр чүмләдә ери дәйишдирилмиш тә'йинләрин хүсуси бир формасыдыр.

Әлавәләр тәдрис олунаркән мүәллим кәстәрмәлидир ки, чүмләдә исим вә исимләшмиш нитг һиссәләрилә ифадә олунан үзвләрин әламәт, кейфиййәт вә кәмиййәтини билдирән сөз вә я сөз бирләшмәләри ерләринә көрә үч вәзиййәтдә олур.

а) әламәт, кейфиййәт вә кәмиййәт билдирән сөз вә я сөз бирләшмәләри аид олдуглары үзвдән әввәл кәлир ки, бу барәдә тә'йин бәһсиндә мә'лумат верилмишдир. Тә'йин бәһсиндән мә'лумдур ки, бир гайда олараг тә'йин эдән сөз тә'йин олунандан әввәл кәлир вә биринчи тәрәф (тә'йин эдән) икинчи тәрәфдән (тә'йин олунандан) асылы олур;

б) чүмләдә I нөв тә'йини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи һәмишә бир чүмлә үзвү кими мүстәгил тә'йин олур. Лакин II вә III нөв тә'йини сөз бирләшмәләри бир үзв ериндә ишләнилсә дә бунларын биринчи тәрәфләриндә бир чох һалларда гисмән тә'йинлик әламәти галыр. Мәсәлән:

1. Бөйүсүн, бой атсын кәндин колхозу,
Шумда тракторлар галдырсын тозу,
Ләнкәран лимону, Гутгашен гозу,
Ағсуюн, Көйчайын нары бол олсун.
(Р. Рза, «Өлкәм»).

Бу мисалда мүбтәда ериндә ишләдилән «кәндин колхозу», «Ләнкәран лимону», «Гутгашен гозу», «Ағсуюн, Көйчайын нары» II вә III нөв тә'йини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфләри «кәнд», «Ләнкәран», «Гутгашен», «Ағсу», «Көйчай» сөзләрини айрылыгда бир чүмлә үзвү—тә'йин кими гәбул этмәк олмаз.

Лакин бирләшмә дахилиндә бу сөзләрин (I тәрәфләрин) өзүндән сонра кәлән (II тәрәфләри) сөзләри тә'йин этмәси бир һәгигәтдир.

в) Әламәт, кейфиййәт вә кәмиййәт билдирән сөз вә я сөз бирләшмәләри чүмләдә тә'йин олунан үзвләрдән сонра да ишләдилә биләр. Тә'йинләрин бу чүр хүсуси формасына әлавәләр дейилир. Демәк, әлавәләр тә'йинин хүсуси бир нөвү олуб, өзүндән әввәл кәлән исим вә исимләшмиш нитг һиссәсилә ифадә олунан чүмлә үзвүнә аид ола биләр.

Әлавәләр тә'йиндән бир дә онунла фәргләнир ки, тә'йин этдийи үзвүн әламәт вә кейфиййәтини үмуми сурәтдә вә әтрафлы көстәрир. Мәсәлән:

Бу гарлы дағлара сығынды Бабәк—
Азәрин гәһрәман, енилмәз оғлу.
(С. Вурғун, «Дар ағачы», сәһ. 350).

Бу мисалда мүбтәдадан (Бабәк сөзүндән) сонра кәлиб вә ону тә'йин эдән «Азәрин оғлу» III нөв тә'йини сөз бирләшмәси вә онун II тәрәфинә аид «гәһрәман, енилмәз» ярымчыг тә'йинләри—һамысы бирликдә әлавәдир. Чүнки аид олдуғу үзвдән (мүбтәдадан) сонра ишләдилиб, онунла һал вә кәмиййәтчә эйниләшмишдир (һәр икиси адлыг һалында вә тәкдир). Бу чүр әлавәни аид олдуғу үзвдән (мүбтәдадан) әввәл ишләтмиш олсаг тә'йин олар.

Мүгайисә эт:

Азәрин гәһрәман, енилмәз оғлу Бабәк, бу гарлы дағлара сығынды.

Чүмләдә бир үзв ериндә ишләнән сөз бирләшмәсинин анчаг бир тәрәфинә аид олан тә'йинләр ярымчыг адланыр. Бә'зән III нөв тә'йини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш үзвүн тәрәфләринә аид әлавәләр дә ола биләр. Белә һалларда тә'йинләрдә олдуғу кими үзвүн анчаг бир һиссәсинә аид олдуғундан, бунлар ярымчыг әлавә адландырылмалыдыр.

Мәсәлән:

1. Анчаг зеһниндә белә бир тәсәввүрүн—силаһ еринә чәбһәйә апарылан китабын әсл мөвге вә гиймәтини дүшүнүрдү. (М. Чәлал. «Яшыдларым», сәһ. 8).

Бу мисалда тамамлыг填 ериндә ишләдилмиш III нөв тә'йини сөз бирләшмәсинин (йә'ни тәсәввүрүн мөвге вә гиймәтини сөзләринин) I тәрәфинә (йә'ни тәсәввүрүн сөзүнә) аид олан әлавә (силаһ еринә чәбһәйә апарылан китабын, сөзләрин) ярымчыг әлавәдир. Чүнки бу бир үзвә бүтөвлүкдә дейил, онун бир һиссәсинә аиддир.

Әлавәләр мүрәккәб сөз вә я сөз бирләшмәләри илә ифадә олуна биләр. Мәсәлән:

1. Бәс. о бири нөмрә—«145» сиздә һарадан иди, Чейран? (С. Гәдирзадә. «Гыш кечәси». сәһ. 67).

2. Ятмыш күнәш кими сирри дәриндә.
Мавзолей—Ленинин бөйүк мәзары. (С. Вурғун. «Салам Москва», сәһ. 66).

1-чи чүмләдәки әлавә (145) мүрәккәб сөзлә, 2-чи чүмләдәки әлавә исә (Ленинин бөйүк мәзары) сөз бирләшмәси илә ифадә олунмушдур.

Әлавәләр аид олдуғу үзвү бир чох чәһәтдән тә'йин эдә биләр:

а) гоһумлуг чәһәтдән. Мәсәлән:

Гиймәт—Имранын йолдашы гапыны ачды вә Әзизи көрән кими утандығындан гызарды. (Ә. Вәлиев. «Чичәкли», сәһ. 19).

б) сәнәт вә пешә чәһәтдән. Мәсәлән:

Күлсабаһ—Бакыда тибб институтуну битирмиш һәким бу районун кечмиш прокуроруна әрә кетмишди. (Ә. Вәлиев. «Чичәкли», сәһ. 21).

в) вәзифә вә рүтбә чәһәтдән. Мәсәлән:

Сәттар хана—о бөйүк сәрдари-милли
О атәш үрәкли, о атәш дилли.
(С. Вурғун, «Әсәрләри», сәһ. 72).

г) һал, вәзиййәт, охшарлыг вә с. чәһәтдән. Мәсәлән:

Вера—анасына нисбәтән бир аз арыг, анчаг даһа бойлу-бухунлу вә даһа ярашыглы олан гыз, букүнкү вәзиййәтиндә белә көзәл иди. (С. Рәһимов, «Нина», сәһ. 31).

Бә'зән әлавәләр аид олдуғу үзвү бир нечә чәһәтдән тә'йин эдә биләр. Мәсәлән:

...бүтүн күнү сач-бирчәйинә сығал верән арвад—Күлсәһәрин анасы, Гәмбәровун гайнанасы Дилдар иди. (Ә. Вәлиев, «Үрәк достлары», сәһ. 5).

Хүсуси исимләрлә ифадә олунмуш әлавәләрә аид үзвләр чох вахт адам, гадын, оғлан вә с. сөзләрлә ифадә олунур. Мәсәлән:

Сәһнәдә өз көзәл сәси илә һамыны валеһ эдән бу оғлан—Огтай мәктәбин ә'лачы шакирдләриндәндир.

Әлавәләр тә'йиндән башга бүтүн чүмлә үзвләринә аид ола биләр.

1. Мүбтәдая аид әлавә. Мәсәлән:

Аяз—Әлипашанын эв гуллугчусу, һәмин о көй көйнәк гыз әлиндә бир габ хөрәк ичәри кирди. (М. Чәлал, «Әсәрләри», I чилд, сәһ. 257).

2. Тамамлыға аид әлавә. Мәсәлән:

О заман онлар һәр тәрәфдән аяға галхачаг вә мәғлуб эдилмәз бир ордуну—халгы тәшкил эдиб, истибдад үзәринә гәти һүчума апарачагдылар. (М. Ибраһимов, «Кәләчәк күн», сәһ. 421—422).

3. Зәрфлийә аид әлавәләр. Мәсәлән:

...«Дарваза» вә «Гызылгаянын» арасындан—йүксәк гаялыгдан гыжылты илә ашағы төкүлүр. (Ә. Аббасов, «Зәнкәзур», сәһ. 13).

4. Хәбәрә аид әлавә. Мәсәлән:

Лакин ахы о бири тәрәф дә өзкә дейилди—гардашды. (Ә. Әбүлһәсән, «Тамаша гарынын нәвәләри», сәһ. 60).

Әлавәләр аид олдуғу үздән тире илә айрылыр.

Әлавәләр чүмләнин башга үзвләри кими хүсусиләшир. Бу барәдә хүсусиләшмә бәһсиндә үмуми гайда үзрә мә'лумат верилмәлидир. Бизчә, әлавәләр тә'йин бәһсиндән сонра програма вә дәрслийә салынса һәм элми, һәм дә методики чәһәтдән даһа доғру олар.

Н. АББАСОВА
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими.

«1905-чи ИЛДӘ» П'ЕСИНДӘКИ СУРӘТЛӘРИН ДАНЫШЫГ ХҮСУСИЙИӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Бәдии әсәрләрин башга нөвләриндән фәргли олараг, драм әсәрләриндә һәр бир сурәт, өз данышыгы илә танынып. Буна көрә дә, айры-айры сурәтләрин хүсусиййәтини үзә чыхармаг мәгсәдилә язычы-драматург дилин мүхтәлиф үслубларындан истифадә эдир, бу вә я дикәр сифәтин айдын ифадә олунмасы үчүн мүхтәлиф үсуллар, прийомлар ишләдир. Мүәллим сурәтләрин данышыгларыны тәһлил эдиркән, драматургун һансы васитәләрә вә нә үчүн мүрачиәт этдийини, сурәтин дили илә хасиййәтинин уйғунлуғуну шакирдләрә айдынлашдырмалыдыр. Буна көрә дә һәр һансы бир сурәтин данышығынын тәһлили онун характери, әсәрин идеясы илә бағлы олараг апарылмалыдыр.

1905-чи ил ингилабы дөврүндә мөвчуд олан ичтимаи групларын, демәк олар ки, һамысынын нүмайәндәси «1905-чи илдә» п'есиндә вардыр. Бурада мүтләгиййәти тәмсил эдән губернатор, ерли буржуазиянын нүмайәндәләри Саламов, Ағамян; либерал буржуа сурәти Баһадыр бәй, зәһмәткеш фәһлә синфи нүмайәндәләри Эйваз, Володин; кәндли синфини тәмсил эдән Аллаһверди, Имамверди сурәтләри ярадылмышдыр. Бу сурәтләрин һамысы өзләринә мәхсус данышығы илә башгасындан сечилир вә һансы синфин нүмайәндәси олмасы анлашылыр.

Әсәрдә губернатор сурәти чаризмин бүтүн планларынын һәята кечмәсиндә чаныны белә эсиркәмәйән, мәнсуб олдуғу синфин чүрүмүш тәмәлини горумаг үчүн мәмнуниййәтлә Азәрбайчан вә эрмәни халгы арасына нифаг салан бир мүтләгиййәт нүмайәндәси, бачарыглы бир дипломат кими тәсвир эдилмишдир.

Сурәтләрин данышығындакы мүхтәлифлик, иштирак эдән икинчи партнйордан, онун данышыг об'ектинә мүнасибәтиндән, данышығын мөвзуундан, ичтимаи вәзиййәтиндән, данышыг габилиййәтиндән асылыдыр. Бүтүн бу хүсусиййәтләрин һамысы п'есдә мүхтәлиф тәрзләрин яранмасына сәбәб олур. Буна көрә дә, губернаторун Володинлә олан данышыг тәрзи. Саламовла, полисмейстер вә башгалары илә олан данышыг тәрзиндән фәргләнир: сурәтин мүхтәлиф тәрздә данышдырылмасы ону характеризә эдән васитәләрдән биридир. Сонра көрәчәйимиз кими, Саламовун данышығыны сәчиййәләндирән васитәләрдән бири дә онун һамы илә эйни тәрздә данышмасыдыр. Лакин губернаторун ифадә тәрзи белә дейилдир. О, кимлә нечә данышмағы яхшы билир. Губернаторун Володинлә олан диалоглары эдәби-рәсми үслуб әсасында гурулмушдур. Бурада данышыг үслубу үчүн характер олан сөзләрә дейил, әксинә, китаб үслубуна мәхсус олан сөз вә ифадәләрә даһа чох ер верилмишдир. Губернаторун белә бир данышыгла верилмәси ики мәгсәд дашымышдыр. Бир тәрәфдән, рәсми-ичтимаи үслуба мәхсус сөзләр вә чүмлә гурулушлары онун дилиндә вәзифә, мөвге колорити ятратмыш, дикәр тәрәфдән онунла гаршылашан Володинин истәр ичтимаи, сияси һадисәләрин маһиййәтини баша дүшмәкдә, истәрсә дә мүтләгиййәт планларынын истигамәтини мүәййәнләшдирмәкдә өзүнә күвәнән «империя әскәрләри»ндән даһа үстүн мөвгә тутмасыны айдынлашдырмышдыр. Бу сәһнәдә губернатор әввәлки партнйорун данышығыны истәдийи сәмтә чевирир, рәмзләр, эйһам типли чүмләләрлә данышыр. О, билир ки, сияси мүбаризәләрдә бәркимиш олан Володин онун мәгсәдини вә нә демәк истәдийини чох һәссаслыгла тутур. Губернатор өз фикрини кизләтмир. О, мүтләгиййәтин мәгсәдини руһ йүксәклийи, гүрур, эйни заманда, ийрәнч бир чәлладэдасы илә сөйләйир. Бурадакы данышыг һәр ики сурәтин синфи идеолокиясынын, тактикаларынын мүбаризәси кими сәсләнир. Губернатор: «...Мән ағалыг сүрмәк истәйән бөйүк бир империянын бир әскәрийәм, империянын сиясәти өз байрағыны бир яндан Бәндәрбуширә, бир яндан да Босфор саһилинә санчмагдыр, бу йоллара кимсә мәним үчүн одеколон сәпмәйәчәкдир, бу йол сүнкү илә ачылмалыдыр ки, онун да мәһсулу кәмикдир вә ган... Онларын анчаг бир аллаһы вар: пулемйот» (Әсәрләри, IV чилд, сәһ. 82)—демәклә чар мүтләгиййәтинин планларыны, бу планы доғрулдачаг ва-

ситәләри көстәрир. О, чаризмин рус мүтләгиййәт һөкумәтинә дахил олан дикәр халглара гаршы мүнасибәтини әкс етдирәчәк репликаларла данышыр: «Мән ону өлдүрмәсәм о, мәни өлдүрәчәкдир, онлар бирләшәчәкдиләр, мән патрон алтында доғма оғланларымын башыны гоймалы идим, инди исә, өзләри биләрләр, чайын дашы, чөлүн гушу». (Енә орада).

Чаббарлы сурәтин характеристикасыны даһа да айдынлашдырмаг үчүн онун мүәййән бир анлайыш һаггында мүһакимәсини, мүбаһисәсини вермишдир. Губернаторун синфи симасыны данышығы васитәсилә даһа айдын көстәрмәк мәгсәдилә сөзүн, бирләшмәнин мә'насыны дәйишмә үсулу ишләтмишдир. Бу үсулла тәртиб едилмиш диалогда бир анлайыш һаггында һәр ики сурәт өз шүуруна, өз мәнафеинә уйғун олараг мүһакимә йүрүдүр. Губернаторла гаршылашан Володин чидди тәләбләрлә чыхыш едир. О, һәр шейдән әввәл: «биз тәләб едирик, бу гардаш гырғыныны даяндырыныз»—дейир. Онун данышығында ермәни вә Азәрбайчан халгы гардаш халг адландырылыр. Фитнәкарлыгла төрәдилән гырғын «гардаш гырғыны»—дейә гиймәтләндирилир. Володинин ишләтдийи «гардаш гырғыны» бирләшмәсиндәки «гардаш» сөзүндә һәм ермәни, һәм Азәрбайчан, һәм дә рус халгынын яхынлығы анлашылыр, чүнки сөзү сөйләйән һәмин халгын—рус халгынын нүмайәндәсидир.

Володинин сөзүндән һиддәтләнән губернатор ики халгын бирләшмәси нәтичәсиндә мүтләгиййәт үчүн төрәйәчәк дәһшәтләрдән данышыр. Юхарыдакы бирләшмәйә ени бир мә'на верир: «Сиз мүһарибәдән чыхмыш империянын чәтин вәзиййәтиндән истифадә едиб, онун тәхт-тачыны дүшмәнләрин аяғы алтына салмаг истәйирсиниз, беләә бир һалда сиз синифләр вурушу салмаға чалышырсыныз бу, милләт үчүн өлүмдүр. Бу доғрудан да гардаш вурушу оларды, анчаг сиз буну көрмәйәчәксиниз». (IV, сәһ. 81).

Губернаторун репликасында тәкрарланан «гардаш вурушу» тамам башга мә'на дашымышдыр. Беләликлә, ейни сөзү—гардаш сөзүнү мүхтәлиф мә'нада ишләтмәклә бир-биринә зидд чәбһәнин нүмайәндәләри танынмыш олур.

О, ингилаби һәрәкаты «оюн», ингилабчылары исә «оюнчу» адландырыр. «Чәнаб Володин, сиз чох хараб оюнчусунуз, сиз габагланмышсыныз, сиз удузмушсунуз, артыг бураxын бу оюну, һәлә кеч дейил, зәрәрин ярысындан гайытмаг да бир газанчдыр. Оюнун сону исә сизин үчүн горхунч олар». (IV, сәһ. 82).

Губернаторун репликаларында верилмиш «ә'лаһәзрәт император», «бөйүк империя» кими бирләшмәләр онун өз синфинә, мәнсуб олдуғу дөвләтә дәрин һөрмәт һиссини әкс етдирмишдир. О, мүтләгиййәти «дөйүшкән гартал», бунун әксинә олараг ингилаби һәрәкат нүмайәндәләрини «ганады гырыг сәрчә» адландырыр.

Бу сәһнәдә о, ингилабы «бунд», «ихтилал» адландырыр. Володин вә градоначалниклә олан ашағыдакы диалогларында белә һәрәкәт едир:

«Володин—Биз тәләб едирик, бу гардаш гырғыныны даяндырыныз.

Губернатор—О сизин бунд планыныза мане олур, онун үчүнмү?». (IV, сәһ. 82).

Градоначалниклә: «Онлар Русиянын тәхт-тачына гаршы ихтилал төрәтмәк истәйирләр.

«Русиянын бүтүн шәһәрләриндәки ихтилаллар сизин үчүн кафи субут дейилдир». (IV. сәһ. 16).

Лакин ингилаби һәрәкаты «бунд» вә «ихтилал» адландыран губернатор ән кәркин дәгигәләрдә ону һәгиги ады илә адландырмалы олур. Ашағыдакы репликая диггәт едәк:

«Губернатор—(Сәһнә ардындан ишчи нүмайәндәләринин кечдийини көрдүкдә) Бу нәдир?

Ишчиләр—Йох олсун Романовлар! Яшасын азадлыг!

Губернатор—Полковник бу нәдир?

Полисмейстер—Гиямдыр, кенерал һәзрәтләри.

Губернатор—Бу гиям дейил, бу ингилабдыр.» (IV, сәһ. 18).

Губернаторун ишләтдийи «ингилаб» сөзү ону олдуғу кими анладығыны көстәрир. Лакин онун синфи гүруру бу сөзү тәкрарламаға йол вермир. Чүнки «ингилаб баш тутан гиямдыр» (В. И. Ленин). Сонракы диалогларда ингилабы енә «бунд», «гиям» адландырыр. Ингилабчы Әйвазын мәһкәмә просесиндә «Онун нә бу ишә, нә дә сизин гиямчылыг дедийиниз ингилаб һәрәкатына һеч бир дәхли йохдур»—демәсилә ингилаби һәрәката мүтләгиййәтин мүнасибәти бир даһа әкс олунмушдур. Әсәрин әлязмасында һәр ердә «иғтишаш» сөзүнүн ишләнмәси, чап едиләркән исә еринә уйғун «ингилаб», «гиям» сөзләрилә дәйишдирилмәси дә драматургун мәгсәдини айдын көстәрир.

Губернаторун Саламов, Баһадыр бәйлә олан данышыг тәрзи дә башгадыр.

Губернатор Саламовун шүуруна тә'сир етмәк вә әсас мәсәләйә кечмәк мәгсәдилә онун биринчи партнйор тәрәфин-

дән сөйләнмиш зәрб-мәсәллләрдән, аталар сөзләриндән чыхыш эдир. Ч. Чаббарлы Саламовла губернаторун гаршылашдырылмасы сәһнәсиндә бу үсулу тәтбиг этмишдир. Саламов губернаторун арвадына өз һәдиййәләрини тәгдим эдир. Буну даһа гәтиләшдирмәк үчүн ишыглар сөндүрүлүр, бу арада губернатор дахил олур, лампаларын сөнмәси ону тәәччүбләндирир. Лакин там вахтында Саламовун сәси курлайыр: «Мәнәм тохум-ерисуич!». Элә бу көрүшдән губернатор чох сәмими данышыр, онунла зарафат эдир. Губернаторун зарафатына гаршы Саламов: «Аллаһ эләмәсин, «тохум-ерисуич о да мәним анам, бачым, элә шейләрдән архайын ол, күрдүн нәйи олса, оғурлуғу олмаз»—дейир. (IV, сәһ. 29).

Саламовун репликасында верилмиш «Күрдүн нәйи олса, оғурлуғу олмаз» зәрб-мәсәли әввәлки фикрә тарш өзүнү тәгдим эдән бир ифадә кими ишләнмишдир. Бурадакы «күрд» сөзү һеч бир конкретлик, хүсусилә муәййән әразидә яшаян бир халг конкретлийи дашымыр. Лакин губернатор бу мәсәлдән истифадә эдир, һәмин дәгигә: «Күрдләри мән чох севирәм, икид тайфадырлар. Онлар олмаса иди, Түркийә бу эрмәниләрлә бачара билмәзди»,—дейәрәк өзүнүн «яхынлығыны» билдирмәйә башлайыр. Белә данышыглар Саламова тә'сир этмир: «...Түркийә бир падшаһдыр өз йериндә, эшшәйә күчләри чатмыр, паланы нә үчүн дөйүрләр!»—дейә чаваб верир. Бурада да губернатор «эшшәйә күчләри чатмыр, паланы дөйүрләр» ифадәсиндән чыхыш эдәрәк: «Дейә билмәзләр, нә гәдәр мән сағам мусәлманларын башындан бир түк эксик олмаз»—дейир. Губернатор күтбейин Саламовла данышдығына көрә, онун шүуруна тез етәчәк, «чәкинмәк» (утанмаг), «ағзына су алыб, отурурлар» (данышмырлар), «нә түфәнкә чахмагдырлар, нә дә сүнбәйә тохмаг» вә с. кими данышыг үслубу үчүн даһа характер олан сөзләр, идиомалар ишләдир.

Губернаторун данышығында кизли ниййәтләри анладан ифадәләр вә сөзләрин бир гисми данышыг үслубундан, бир гисми дә сияси үслубдан алынмышдыр. О, эйһам типли чүмлә вә сөзләрлә даһа чох әлалтысы полисмейстерлә данышыр. Эйни заманда Саламову вурушмая сөвг эдиркән бу типли чүмләләр ишләдир: «(Телефонла данышыр) Алло... Саламов, һә, хош көрдүк, нечә? Мә'дәнләри яндырырлар? О даһа мәним ишим дейил, чәнаб Саламов, сизин дә элиниз вар, онларын да мә'дәни». (IV, сәһ. 80). Бурадакы «сизин дә элиниз вар, онларын да мә'дәни» эйһамы илә Саламова Ағамянын мә'дәнләринә басгын этмәк үчүн ишарә верир.

Полисмейстерлә олан диалогунда ишләтдийи «тәслим этмәк» (өлдүрмәк), «башга ер» (гәбр) кими сөз вә мәчазлар онун гәддар олмасыны, ишчиләрин ингилаби һәрәкатыны сусдурмагда һеч шейдән чәкинмәдийини экс этдирдийи кими, мүтләгиййәт дөврүндә олмуш гайда-ганунсузлуғу да экс этдирмишдир. Губернатор һәр ики милләтдән адам өлдүртдүрүр, һәтта мәрасимдә иштирак этмәкдән белә галмыр, ишин үстүнү өртмәк һаггында полисмейстерә көстәришләр верир:

«Губернатор—Полковник, вуран һарададыр, көрән олмушдурму?

Полисмейстер—Көрән олмамышдыр, мән бу кечә ону Саратова көндәрирәм!

Губернатор—Полковник, сиз ону башга ерә көндәриниз.

Полисмейстер—Һарая, кенерал һәзрәтләри?

Губернатор—Гәбрә! Гой бу сирри дә өзү илә апарсын.

Полисмейстер—Баш үстә, кенерал һәзрәтләри». (IV, сәһ. 42).

Гыргын төрәдән планларла, ишин үстүнү өртән тәдбирләрлә губернатор мүтләгиййәтин типик нүмайәндәси олараг чанланыр. Әсәрин мүхтәлиф сәһнәләриндән айдын олур ки, фәһләләрин ингилаби йүксәлишини билдирән һәр бир ени хәбәр губернатору дәһшәтә салыр. Бу һалы бүтүн инчәликләрилә вермәк үчүн Чәфәр Чаббарлы ярымчыг чүмләләрдән, сөйүш, габалыг билдирән сөзләрдән истифадә этмишдир.

Губернаторун полисмейстерлә олан диалогунда:

Полисмейстер—Кенерал һәзрәтләри, ихтилалчылар гырмызы байрагла ирәли ахышыр вә бүтүн мә'дәнләри әлә алмаға чалышырлар.

Губернатор—Дедим ки, габагларын сахланылмалыдыр.

Полисмейстер—Мүмкүн дейил, кенерал һәзрәтләри, онлар силаһлыдырлар.

Губернатор—Силаһлыдырлар? (IV, сәһ. 18).

Диалогда сорғу тәлаш интонасиясы илә ишләдилмиш «силаһлыдырлар?» чүмләси онун енә кизли бир горху гаршысында ачиз галмасыны көстәрир.

Саламов Азәрбайчан нефт буржуазиясынын типик нүмайәндәсидир. Онун әсас мәгсәди, мә'дәнләрини әлиндә сахламаг вә даһа чох газанч көтүрмәкдир. О, өз рәгиби Ағамянла чәкишир. Губернаторун рәғбәтини газанмагла мөвгейини даһа да мөһкәмләндирмәйә чалышыр. Буржуа синфинә

мәхсус олан белә сифәтләрлә янашы Саламов кобуд, мәдәниййәтсиз, эйни заманда, худпәсәнд бир шәхсдир.

Саламов ибарәбаз, либерал буржуа сурәти Баһадыр бәйлә партнйор олараг сәһнәйә кәтирилмишдир. Эйни һәдәфә мүхтәлиф үсулла аддымлаян ики сурәт харичи эффект э'тибарилә бир-биринә зиддир. Бири һәддән артыг кобуд, дикәри һәддән артыг чансыхычы, «мәдәнидир».

Һәлә илк сәһнәдән һәр ики сурәтин ичтимаи мөвгеи айдынлашыр.

Саламовун репликаларындакы сөзләрин әксәриййәти «садә данышыг» үслубундан алынмышдыр. Бу үслуба мәхсус олан сөйүш, габалыг билдирән сөзләр онун кобудлуғуну экс этдирир. Саламов Баһадыр бәйи «айы» адландырдығы кими, тәбрик этмәйә кәлдийи эв саһибини дә «ит» адландырыр. Драматург сурәтин хасиййәтини көстәрмәк мәгсәдилә эйни об'ектә әсасланан ики мүхтәлиф тә'сирли сөз ишләтмишдир. Баһадыр бәй һәр дәгигә әдәб көзләмәйә чалышыр, ичазәсиз дахил олан Саламова: «Даяныныз, даяныныз, кәрбәлайи, билдиришсиз кетмәк олмаз, гыз кетди хәбәр версин, шимдичә эв йийәси өзү кәлиб бизи бурада гаршылар»—дейир. Белә бир әда илә разылашмаян Саламов «А киши, эйби йохдур, өз итимиздир»—дейә э'тираз эдир, Баһадыр бәй эв саһибини «эв йийәси» адландырдығы һалда Саламов ону «өз итимиз» адландырыр. Саламовун данышығындакы белә сөзләр онун мәдәниййәтсизлийини вә кобудлулуғуну билдирмәклә бәрабәр, өзүнү һамыдан йүксәк һесаб этмәсини, гейриләрә лагейд мүнасибәт бәсләмәсини дә экс этдирмишдир. Дикәр тәрәфдән, вулгар сөзләрлә мүрачиәт эдилән Баһадыр бәйин ичтимаи һәятдакы мөвгеини, мискин вәзиййәтини тамашачыя чатдырмышдыр.

Саламовун данышығыны фәрдиләшдирмәк үчүн истифәдә эдилмиш сөзләрин бир гисми дә кобуд тә'сирли, мәчази сөзләрдир. Белә сөзләрин ишләдилмәсилә данышығын үслубу вулгарлашыр, эйни заманда һәмин сөзләрлә чыхыш эдән адамын характери мүәййәнләшмиш олур.

Баһадыр бәй ингилаб һәрәкатындан истифадә этмәйин онлар үчүн файдасыз олмаячағыны сөйләйир. Саламов исә онун данышығына э'тина этмир, һәтта ону баша салыр ки, «...рабочи нәдир, зад нәдир, бунлар һамысы бадалагдыр, ишин ичиндә иш вар, белә әсл иш мә'дәнләрдәдир». (IV, сәһ. 26).

Репликада «яландыр», «дүзәлтмәдир» мә'насында ишләнән «бадалаг» сөзү данышығын үслубуну вулгарлашдырмагла бәрабәр, онун сияси корлуғуну, һәр шейә мә'дән хүлясы илә янашдығыны экс этдирмишдир.

Чаббарлы сурәтин хасиййәтини айдынлашдырмаг мәгсәдилә мүхтәлиф үслублара мәхсус эйни мә'налы сөзләр ишләтмишдир. Саламов сурәтинин дилиндә «копламаг», «курулдатмаг» вә «данышмаг» сөзләринин ишләндийини көрүрүк. Сөзләрин көстәрилән формада верилмәси мүәййән үслуби вәзифә дашымышдыр. Саламов габилиййәтли данышығдан мәһрум олдуғуна көрә Баһадыр бәйи данышмаға сөвг эдир: «Адә, Баһадыр бәй, сән яхшы данышырсан, курулдад беш-алты кәлмә»—дейир. Сонракы, медалла тәлтиф эдилән сәһнәдә исә севиндийиндән өзүнү итирмиш Саламов Баһадыр бәйә яłварыр, артыг бурада «курулдад» дейил, «данышь» дейә мүрачиәт эдир. «Баһадыр бәй, мәним дилим сөз тутмур, башына дөнүм, сән мәним тәрәфимдән бир нечә кәлмә данышь». (IV, сәһ. 31).

Эйни мә'налы, лакин мүхтәлиф тә'сирли сөзләрин мүхтәлиф ердә ишләнмәсилә Саламовун кобуд, эйни заманда ялтаг характери экс олунмушдур. Һәмин мә'нада ишләнмиш «копламаг» сөзү васитәсилә Баһадыр бәйин сияси мәгсәди, тутдуғу мөвге тәнгид олунмушдур. Баһадыр бәй губернаторун диггәтини чәлб этмәк мәгсәдилә тез-тез «түрк» сөзүнү тәкрарлайыр. Буна гаршы Саламов: «Адә, сән дә бу түрк нәдир, үст-үстдән коплайырсан—сонра да элә билсин башга сөз дейирсән»,—дейир. Бу репликада о, «сөйләмәк», «демәк», «данышмаг» сөзләрилә дейил, «копламаг» сөзү илә мүрачиәт этмишдир ки, бу сөз кобуд Саламовун данышығы үчүн мүнасиб олмагла, Баһадыр бәйин мүтләгиййәтдән мүәййән имтияз алмаг мәгсәдини күдән курултулу данышығыны, сахта ингилабчылығыны да ифша этмишдир.

Һәр шейә кобуд мүнасибәт бәсләйән Саламов шейләри өз ады илә адландырмыр. О, галстук әвәзинә «хылта», иш әвәзинә «һогга» ишләтдийи кими, ән ади нәзакәт гайдаларыны белә позараг, өлмүш адамы «зурна» адландырыр. Мә'дәнин тәһлүкәсини һисс эдиркән, Саламов даһа да азғынлашыр, бу заман ән баяғы сөзләр вә ифадәләрлә данышыр. Эйваз вә Ағамяна гаршы ишләтдийи кобудлуг, вулгарлыг билдирән сөзләр тәбиәтчә габа Саламовун капиталистә мәхсус нифрәтини даһа айдын вермишдир.

Саламовун данышығында, мүәййән бир чүмлә үзвүнүн еріндә ишләнмәклә хүсуси тә'сир ярадан идиомалар, бә'зән онун кобудлуға гарышмыш шүбһәсини, бә'зән гәзәбини, бә'зән дә худпәсәндлийини даһа чанлы билдирмишдир. «Адә,

Баһадыр бәй, сән эринин янында сырғалардан балача сөһбәт сал, йохса көпәй гызы сырғалары кәфә кедәр, эри билмәз». (IV, сәһ. 28). «...Буюруг ондан, гуллуг биздән, һәр нә лазым олса, сән папаг элә, даһа далысы илә ишин йохдур». (IV, сәһ. 32). «Ай көпәк ушағы, мән билирәм онларын ағыз-бурунлары овулмаса динч отурмазлар». (IV, сәһ. 32).

Бу чүмләләрдәки «данмаг», «демәк», «дөйүлмәк» феилләринин мә'насыны ифадә эдән идиомалар Саламовун данышығына ибтидаилик вермәклә, онун данышығыны характеринә уйғунлашдырмышдыр.

Саламовун капиталист синфинә мәхсус олан мүлкийәтә һәрислийини айдынлашдырмаг вә бу һиссин даһа гүввәтли олмасыны экс этдирмәк үчүн драматург онун сөзә мүхтәлиф мүнасибәтини вермишдир. Узун чүмләләр арасында сәсләнән «миллийјә» сөзү губернатора яхынлығыны билдирмәйә мане олур, бәхшишләрдән сөһбәт салмаға имкан вермир. Буна көрә дә, о, һәр дәгигә Баһадыр бәйи тәнбеһ эдир. Лакин Саламов мә'дәнләрини горумаг үчүн чар казаклары тәрәфиндән өлдүрүлмүш адамын мәрасиминдә провакатор кими чыхыш эдир. Бейинләри гызышдырмаг, ағлы чашдырмаг үчүн милли һисс, милли гүрурлар ойнамаг лазым кәлдийини о да анлайыр. Инди о, «миллийјә» сөзүнү сәбрсизликлә ахтарыр: «...душмәндир, өз душмәнлийини эләйир, һеч эйби йохдур, бизим дә экәр гейрәтимиз олар, биз дә өз задымызы... көстәрәрик. О нәдир адә өз миллийјәмизи көстәрәрик» (IV, сәһ. 57). Сөзүн мәтнлә бағланмаян шәкилдә верилмәси илә сурәтин савадсызлығы айдынлашдығы кими, һәмин сөздән шәхси мәнфәәт мәгсәдилә истифадә эдән капиталист тәбиәти дә айдынлашыр.

Саламов гейри-тәвазө'кар, өзү һаггында йүксәк фикирдә олан бир адамдыр. Мәһз буна көрә дә, онун репликаларында «мән» әвәзлийи «мән өзүм», «мәним мә'дәнләрим» бирләшмәләри чох тәкрарланмышдыр. Мәһкәмә сәһнәсиндә Саламов даһа гүввәтли тәнгид атәшинә тутулур. О, Бахшыны «шипйон» адландырыр, мәһкәмә сәдри бүтүн бу данышыглар барәсиндә сүбуту олуб-олмамасыны сорушдугда тәәччүблә: «йә'ни мәним бойда кишийә инанмырсыныз, мән өзүм онлары яхшы таныйырам. Һәр икиси конкадан чыхандыр»,—дейә чаваб верир.

Саламов тә'тил этмиш ишчиләрин өз мә'дәнинә ахышмасыны эшидир. О, артыг фәһләләри дилә тутмаг лазым кәлдийини, «сиз» сөзүнү демәйин вачиб олмасыны баша дүшүр: «Атам сизә нә лазымдыр, мәнзил лазымдыр—верирәм, палтар лазымдыр—верирәм, сабун лазымдыр—верирәм, мәвачиб нә гәдәр истәйирсиниз—верирәм, даһа нә истәйирсиниз, анчаг мәним мә'дәними яндырмайын, бир нәфәрин аяғы кәрәк сизин мә'дәнә дәймәсин». (IV, сәһ. 48).

Репликанын сонунда Саламовун данышығы үчүн характер олан «мәним мә'дәним» бирләшмәсинин тәләсик «сизин мә'дән» бирләшмәси илә әвәз эдилмәси онун ачизлийини, горхусуну экс этдирмишдир ки, бу да ону даһа күлүнч вәзиййәтә салмышдыр.

Драматург Саламовун савадсызлығыны, әдәби данышығы анламадығыны көстәрмәк мәгсәдилә ифадәнин мә'насына мүнасибәтини вермишдир. Губернаторла көрүш сәһнәсиндә о, Баһадыр бәйә тә'кид эдир: «Сәнә дә һей дейирәм бу көпәк ушағынын адыны де, сән дә элә башламысан графинкә белә кәлди, ахы өзү мәнә дейиб, ахырда көрдүн ки, кишиөзү деди ки, мәнә тихумерисуич де, арвады да Мария Туманнифейнән». Саламовун бу репликасындан сонра Баһадыр бәй она анладыр ки, о тәрздә ки, сиз буюрурсунуз, о саяг демәк олмазды. Баһадыр бәйин репликасында верилмиш «демәк олмазды» хәбәри «мүнасиб олмазды», «ерли дүшмәзди» мә'насына ишләнмишдир. Саламов исә буну «бачармаг олмазды» мә'насына анлайыб ону мәзәммәт эдир: «Нечин олмур эй, бәс бу нечә илдә нә охумусан?». Саламовун бу хасиййәти йөндәмсиз мүһакимәни экс этдирән ифадәләрлә даһа айдын верилмишдир. Онун ишчиләрә мүрачиәтлә: «һәгигәтдә онун Николайла давасы вар, бәс бура нә үчүн кәлиб, фитилбөркә кетсин дә»—демәси сәтһи душүнчәйә малик олдуғуну көстәрир.

Илк көрүшдән Баһадыр бәйин синфи симасы бәлли олур. О, Саламовун мүтләгиййәтә ялтагланмасына үздә э'тираз этмәкдән чәкинмир: «Анчаг Кәрбәлайы сизин тутдуғунуз позисион бизим сиясәтимизи хәлалдар эдә биләр. Чүнки бизим позисионумуз мүвәггәти дә олса ингилаб һәрәкатындан истифадә илә өз мүхтариййәт мәсәләмизи ирәли сүрмәкдир». (IV, сәһ. 26). Онун э'тираф этдийи мәгсәд дә будур. Лакин Баһадыр бәй бу тәләбләрлә губернатору гәрхутмаг, өзүнә ер тутмаг истәйир.

Баһадыр бәйин данышығы либераллара мәхсус олан тәмтәраглы, әдалы бир данышығдыр. Буна көрә дә, Баһадыр бәйин данышығы башгаларындан фәргләнир. О, «нәвазиш», «мө'тәдиллик» көстәрәрәк гаршыдакына хәбәрдарлыг билдирән ифадәләрлә данышыр: «Сизин тутдуғунуз позисион бизим сиясәтимизи хәлалдар эдә биләр», «...Бизим позисио-

нумузу парализә эдә биләр», «Лакин ҝенерал һәзрәтләри
эрмәниләрин бу кими фикирләри олдуғу нәдән ҝөрүлә би-
ләр». «Лакин бу шәхси бир мүддәа кими дә тәләгги эдилә
биләр». «Биз эрмәни зиялыларына мүраҹиәт эдә биләриз»
вә с.

Баһадыр бәй тез-тез «милләт» сөзүнү тәкрар эдир. «Си-
ясәти-миллиййә», «асайиши-миллиййә», «тәрәгги вә тәалийи-
миллиййә», «игбали-миллиййә»—дейә өзүнү милләт тәрәф-
дары кими ҝөстәрир. Репликаларындакы «маса», «шимди»,
«пәк», «ибтида», «позисион», «парализә» вә с. данышыға
ҝурулту, тәмтәраг вермәклә өзүнү халг күтләсиндән юхары
тутан вә үмумхалг дилинә пис мүнасибәт бәсләйән либерал
буржуа сурәтинин дили үчүн уйғун олмушдур. Белә дәбдәбә
илә данышдырылан Баһадыр бәй мүхтәлиф вәзиййәтләрлә
гаршылашдырылараг, даһа ҝүлүнҹ тәсвир эдилир. Буну Са-
ламовла олан ашағыдакы диалогунда айдын ҝөрүрүк:

«Баһадыр бәй—Ҝенерал һәзрәтләри, ә'лаһәзрәт императорун биз түркләрә гаршы.

Саламов—Адә, сән дә бу түрк нәдир, үст-үстдән коплайырсан, сонра да элә билсин башга сөз дейирсән.

Баһадыр бәй—Ә'лаһәзрәт императорун биз Гафгазия
түрк-татарларына бу гәдәр бөйүк илтифат илә инайәти иг-
бали-миллиййәмизин...» (IV, сәһ. 32). Бу диалогдан Баһадыр
бәйин милләт сөзүнү галхан кими әлдә тутараг, һакимиййәт-
дә ер ахтаран симасы даһа айдынлашмыш олур. Баһадыр
бәй данышығыны тәмтәраглы этмәк үчүн «түрк», «Гафгазия
түрк-татарлары» ишләтмишдир. Биринҹи сөзүн османлы
түркләри мә'насына анлашылмасындан горхан Саламов эһ-
тиятла данышмағы тапшырыр. Саламовун бу репликасын-
дан сонра Баһадыр бәйин тәләсик өз ифадәсини дәйишмәси
онун аҹиз вә сахта симасыны ачыг ҝөстәрмишдир.

Баһадыр бәй азәрбайҹанлылара гаршы эрмәниләр ара-
сында милли әдавәтин олдуғуну сөйләйән губернатора зәиф
дә олса э'тираз эдир. О, «Бу шәхси бир дава кими дә тәләг-
ги эдилә биләр», «бу элә бир кәскин һалда дейил, буну иб-
тидасында ятырмаг мүмкүндүр вә лазымдыр»—дейир. Ла-
кин губернатор Баһадыр бәйин бу фикринин гаршысыны ал-
маг мәгсәдилә сөһбәтин истигамәтини дәйишир, сөзарасы
Баһадыр бәйә вәзифә вермәк истәдиййини билдирир. Баһадыр
бәй губернаторун аяғына дүшүр: «Ҝенерал һәзрәтләри, сиз
ки, бизим һүгуги-миллиййәмизин намына бу гәдәр ҝөмәк
эдирсиниз, нә этмәк лазымдыр ки, сиз буюрунуз биз түрк-

ләр өз сәдагәтимизи ибраз этмәйә һазырыг»—дейир. (IV, сәһ. 35).

Репликада верилмиш «нә этмәк лазымдыр» ифадәси Баһадыр бәйин әввәлки мөвгедән ҝери чәкилдиййинә ишарәдир. «Милли азадлыг» иддиасы илә ирәли сохулан Баһадыр бәй һәмин мөвгедән әл чәкир. Бунунла да, онун сахта симасы, яланчы ибарәли ҹүмләләрин әсл мә'насы даһа да айдынлашыр вә охуҹу, тамашачы гаршысында ифша олунур.

Ерли буржуазиянын нүмайәндәси эрмәни Рубен Ағамян капиталист тәбиәтинә уйғун олараг, мә'дәнләрин әлдән чыхмамасы, ени ерләрин әлә кечмәси үчүн һәр ҹүр ган төкмәкдән чәкинмир. О, ингилабчы Эйвазын фәалиййәтини мәһдудлашдырмаг, ингилаби ишдән чәкиндирмәк үчүн ону милләт гәһрәманы адландырыр.

Саламовдан фәргли олараг Ағамянын данышығы әдәби, дүзҝүн данышыгдыр. Онун данышығында бәдии үслуб үчүн характер олан сөз вә ифадәләрә даһа чох ер верилмишдир. Ағамян билир ки, тутдуғу иш — Эйвазын азәрбайҹанлыны өлдүрмәси вә бу иш үстүндә ону милләт гәһрәманы адландырмасы ифтирадыр. Лакин буна бахмаяраг о, йүксәк ҝәрҝинликлә, ҹошғун һисслә данышмаға башлайыр. Ағамянын данышығында верилмиш образлылыг, бәдии вә ити ифадәләр онун өзүнү ҝүлүнҹ вәзиййәтә салмышдыр.

Капиталист синфинә мәхсус сахта ғүрур, тәкәббүр Һайказ Ағамянын әсас сифәтидир. О, өзүнүн һаггында руһ йүксәклийи илә данышмағы чох север. Онун гейри-тәвазө'кар симасыны данышығы васитәсилә әкс этдирмәк үчүн һәр репликасында «мән» сөзү тез-тез тәкрар эдилир. «Мәнә Һайказ Ағамян дейирләр...» (IV, сәһ. 32), «Чәкил, дейирәм сәнә, мән әфсәрәм...» (орада), «Мәним ҝөзүмү, әфсәр Ағамянын ҝөзүнү...» (сәһ. 23), «Мән әфсәрәм, адамын атасыны да яндыррам», «Мәни... Әфсәр Ағамяны, әфсәрин тәһгирини анчаг ган юяр» (сәһ. 23), «Мәним әл-аяғымы, мән Бакыдан ҝәлмишәм» (бурада), «Мәним атамы...» (IV, сәһ. 38), «...Мән Кадет корпусунда охумушам, вахтымыз эләдир ки, бизим милләтимизә икидликлә вурушан, вурушмағы баҹаран адамлар лазымдыр, мән өйрәнмишәм, мән өйрәнмишәм, мән...» (IV, сәһ. 70).

Белә бир тәрздә данышдырылан Һайказын йүнҝүл, дикбаш, кобуд тәбиәти айдынлашмыш олур. Бу хасиййәтләрлә янашы олараг, о мүтләгиййәт вә буржуазиянын төрәтдиййи гырғынын маһиййәтини пәрдәләмәйә, ики халг арасында тө-

рәдилмиш айрылыға һагг газандырмаға чалышыр. Буна көрә дә, онун симасы даһа да эйбәчәрләшир.

Әсәрин гәһрәманы олан Эйвазын ишләтдийи һәр бир сөз, ибарә ишчи синфинин арзу вә мүбаризәсини ифадә эдир. Ону мүхтәлиф сурәтләрлә гаршылашан көрүрүк. О, бир тәрәфдән кәндлиләри, зиялылары ингилаби һәрәката гошмаг, онларын гейри-шүурлу э'тиразларына шүурлу характер вермәк үчүн чалышыр. Дикәр тәрәфдән мүтләгиййәт вә буржуазия илә мүбаризә апарыр, онларын нийјәт вә мәгсәдләрини ифша эдир. Буна көрә дә, Эйвазын данышығы садә, гәти вә рәнкарәнкдир. Бу рәнкарәнклик мүхтәлиф синиф нүмайәндәләри илә олан диалогларындан айдын көрүнүр. Онун Ағамян, полисмейстер, мәһкәмә сәһнәсиндәки данышығы; Бахшы, Имамверди вә башгалары илә олан данышығындан фәргләнир.

Биринчи групла олан данышығы декламасия-араторлуг үслубу әсасында апарылыр. Йүксәк һисс, пафос, гәти тон бу данышығын әсас хүсусиййәтидир. Бурада гаршыдакыны кәсәрли тәнгид эдәчәк үсуллара даһа чох ер верилмишдир. Лакин Эйвазын һәмфикир сурәтләрлә олан диалоглары яхынлыг, сәмимиййәт билдирир. Эйвазын бу сурәтләрлә олан истәр мәишәт мәзмунлу диалоглары, истәрсә дә онлары (Аллаһверди вә Имамвердини) айылтмаг мәгсәдилә сөйләдийи диалоглар садә, айдын халг сөзләри вә ифадәләри әсасында гурулмушдур. Бурада чанлы данышыг дили үчүн характер олан чүмләләр, идиомалар, аталар сөзләри ишләнмишдир. Белә бир данышыг халгын вәзиййәтини дәриндән билән, айдын мәгсәд уғрунда мүбаризә апаран ингилабчы сурәти үчүн характерикдир.

Эйвазын данышығындакы халг мисаллары ишчиләрин синфи мүбаризәсинин мәгсәд вә нийјәтини даһа айдын ифадә этмишдир. О, террора рәғбәт көстәрән йолдашлара:

«Йох, йолдашлар, Володин доғру дейир, сизин данышығыныз наһагдыр, бир дейил, ики дейил, буну вурарсан, о бири кәләр. Булағын әсл көзүнү тутмаг лазымдыр»—дейир. Репликада верилән «Булағын әсл көзүнү тутмаг лазымдыр» ифадәси Володинин репликасындакы «бүтүн үсул-идарәни өлдүрмәк лазымдыр» фикринин халг дилиндә, мәчази мә'нада верилмиш вариантыдыр. Онун ишчиләрә сөйләдийи «...Бизим давамыз милләт давасы дейил, чөрәк давасыдыр, азадлыг давасыдыр. Сиз мә'дән йийәләринин провокасиясына алданмайын. Романов жандармаларынын гамчысы һамымызын башына бирдә дәйир»—репликада «мә'дән саһиби» әвәзинә «мә'дән йийәси», «мүбаризә» әвәзинә «дава» кими данышыг үслубу үчүн характер олан сөзләр вә мүтләгиййәт зүлмүнү айдын ифадә эдән образлы чүмлә ишләнмишдир.

Эйвазын данышығы синтактик гурулушуна көрә даһа зәнкиндир. Бу данышығын тә'сирини артырмаг мәгсәдилә әсәрдә характер олан чүмлә гурулушларына даһа чох ер верилмишдир. Мәнфи сурәтләрлә олан диалогунда гаршы тәрәфи ифша вә тәнгид этмәк, данышыг моментиндә алдығы гейри-ади вәзиййәти әкс этдирмәк, онун мүбариз тәбиәтини вермәк үчүн бу үслуба мәхсус риторик суаллар даһа чох ишләнмишдир. Ағамянла олан диалоглары вә мәһкәмә просесиндә верилмиш ифшаэдичи репликалары бу үсулла инкишаф этдирилмишдир: «...Бүкүн сиз, бир әдаләт маскасы кейиб, мәни мүһакимә эдирсиниз. Лакин сиз өзүнүз кимсиниз? Володини ким өлдүрдү? Банадзени ким өлдүрдү? Еремяны ким өлдүрдү? Онлары ким мүһакимә этди? Нә үчүн этмәди?»—репликадакы суал чүмләләри чаваб тәләб этмир, тәсдиги даһа да гүввәтләндирир. Эйвазын Ағамянла олан данышығына мәхсус хүсусиййәтләрдән бири Ағамянын руһ йүксәклийи илә сөйләдийи сөзүн Эйваз тәрәфиндән кинайә, истеһза интонасиясында тәкрарланмасы вә һәмин сөзүн маһиййәтинин ифша эдилмәсидир.

«Ағамян—...Ики дүшмән бир-биринин боғазына япышыб боғмаг истәркән, бир эрмәни гызыны дүшмән әлинә вермәк, бизим милли намусумуза гаршы гара бир ләкәдир, бир хәянәтдир.

Эйваз—Ағамян, сөзләринизә диггәт эдиниз, чәнаб Ағамян! Милли намус! Сизин милли намусунуз пулдур, мәнсәбдир...».

Ағамянын сөйләдийи фикрә гаршы чыхан Эйваз онун ишләтдийи «милли намус» бирләшмәсини тәкрар эдәрәк, онун әсл мә'насыны ишчи синфинин мәнафеи, дүнякөрүшү чәбһәсиндән айдынлашдырмышдыр.

Чаббарлы «1905-чи илдә» п'есиндә ингилабчы сурәтләрин тәмкинли, чидди характерини вермәк үчүн онлары буржуа вә мүтләгиййәти тәмсил эдән сурәтләрлә гаршылашдырмыш вә даһа йығчам вә гыса репликаларла данышдырмышдыр.

Володинлә гаршылашан губернаторун һәгиги мәғлубиййәтини, онун һийләкәрликлә сөйләдийи сахта ибарә вә сөзләр хүсусилә әкс этдирмишдир. Драматург онун Володинә чидди дүшмән кими бахмасыны көстәрмәк үчүн губернатору бу тәрздә данышдырмышдыр.

Алчалмыш губернатору даһа мискин һала салмаг вә Володини йүксәлмәкдә олан бир синфин нүмайәндәсинә мәхсус бир данышыгла вермәк үчүн әввәлки фикрә гаршы чыхан, гыса инкар чүмләләри ишләтмишдир.

«Губернатор—Йох, дипломатия сизин вахтынызы әлә алмышдыр ки, көрүнмүрдүнүз.

Володин—Мән дипломат дейиләм, мән ишчийәм. (IV, сәһ. 81).

«Губернатор—Мән сизин хаһишинизи билмәдим.

Володин—Биз хаһиш этмирик, биз тәләб эдирик».

Губернаторла гаршылашан Володин ишчи синфинин тәләб вә мәнафеи илә чыхыш эдир вә мүтләгиййәтин нийәтини ифша эдир. Белә бир мәгсәд инкар чүмләләри илә еринә етирилмишдир. Әввәлки фикрә гаршы чыхан вә онун маһиййәтини инкар эдән чүмләләр Володинин данышығы үчүн сәчиййәвидир.

Губернатор мәнсуб олдуғу империяя ишарә эдәрәк ону «дөйүшкән гартал» адландырыр:

«...Империя дөйүшкән бир гарталдыр, гарталлар илә дөйүшүр, сиз исә, ганады гырыг сәрчәләр кими әл-аяға долашырсыныз». (IV, сәһ. 82).

Володин онун бәнзәтмә илә вердийи империянын әсл маһиййәтини вә агибәтини мүәййәнләшдирәрәк дейир:

«Лакин о, гартал Русия әмәкчиләринин ганыны сорур, онун сонудур, о башларынын һеч бирини өлүмдән гуртара билмәйәчәк». (IV, сәһ. 83).

Онун дикәр репликалары да бу гурулушда верилмишдир. «Мән сосял-демократ болшевик партиясы адындан гәти дейирәм, бүкүн гырғын сахланмазса сабаһдан һеч бир мә'дән, һеч бир завод ишләмәйәчәкдир». (IV, сәһ. 81).

«Сиз синиф вурушуну милләт вурушуна чевирмәклә анчаг вахты узада биләрсиниз. Лакин ону сусдурмазсыныз».

Володинин данышығындакы «партия», «забастовка», «тәшкилат», «програм», «ингилаб», «синфи вуруш», «сосял-демократ партиясы» кими сөз вә бирләшмәләр, «игтисади мүбаризә сияси вурушсуз һеч бир нәтичә верә билмәз» кими сияси-ичтимаи ифадәләр онун профессиясына уйғун олараг, данышығында пешә колорити яратмышдыр.

Кәндли аиләсиндән чыхыб, кимназияны битирмиш олан Бахшы ичтимаи гурулушун мөвчуд ганунлары үзүндән өзүнү белә тә'мин этмәк игтидарына малик дейилдир. Бахшы мүлайим, өзүнү сиясәтдән кәнар тутан, һәятын амансызлыглары арасында һәр шейә садәдил ганунчулугла янашан бир кәнчдир. О, гоншу эрмәни гызыны—Сонаны севир. Драматург ики халгын һәят яхынлығынын символу кими көтүрдүйү бу ики кәнчин тәмиз һиссләрини вә истәкләрини тәбии диалогларла вермишдир. Бахшы һәр һагсызлығы көрүр, баша дүшүр, лакин онлара гаршы мүбаризә этмәк истәмир, чүнки бурада ган төкмәк лазымдыр.

Ингилаби тәшкилата үзв олмуш Бахшы мүтләгиййәт фитнәсинин нәтичәси олан эрмәни-азәрбайчанлы гырғынына, ингилаби һәрәкат рәһбәрләринә гаршы террорчулуг мүнасибәтини, төкүлән күнаһсыз ганлары көрүр. Бунлар артыг онда бир дөнүш, тәкамүл ярадыр.

Тәшкилатда Арам, Исак мүтләгиййәтин террорчулуг сиясәтинә террорла чаваб вермәйә чан атырлар. Белә бир һалда Бахшы да тәрәддүддә галыр: «Мәним дә фикрими долашдыран будур. Мән бир тәрәфдән, һәмишә гана дүшмән олмушам, о бири тәрәфдән дә, бахырам, бәс бу ахан ганлар нә олсун? Дүшмән вурсун сән даян бах»,—дейир. (IV, сәһ. 81).

Бу замандан сурәтин психолокиясында дөнүш яраныр. Хасиййәти дәйишир, террора уяраг, губернатору өлдүрүр, сүркүнә дүшүр, орада мүкәммәл бир йол кечир.

Онун һәр ики дөврдә олан дили, әдәби-бәдии дил элементләри әсасында апарылыр. Бәдиилик, сәлислик э'тибарилә икинчи дөвр данышығы—Гоча Бахшынын данышығы даһа йүксәкдир. Бурада раһат, һәзин, нағылвари үслуб вардыр. Әдәби дил үчүн сәчиййәви олан сөзләр, әдатлар онун данышығына сығал, ахычылыг, мусиги вермиш олур. Бу данышыгда верилмиш садә, гыса, мәнтигли чүмләләрлә китаб үслубуна мәхсус надир ишләнән сөзләрин бирләшмәси көзәл бир аһәнкдарлыг яратмышдыр.

Бәдии әсәрләрин дили үчүн характер олан эпитетләр Бахшынын данышығынын үзви үнсүрләридир. Бунлар кечмиш вә ени дөврү характеризә этмәкдә, кечмиш һәгигәтин тәсвирини вермәкдә, портрет вә характер тәсвириндә айдынлыг вә тәфсиллик яратмышдыр.

Бахшынын репликаларындакы бәнзәтмәләр ени һәятын имканлары әсасында көтүрүлмүшдүр. Кәнч Соная вә кәнч Бахшыя мүрачиәтлә ишләтдийи «Гой ени гардашлыг дүнясынын гырылмаз голлары сизин әлләринизи, ики гардаш күтләсинин бирләшмиш һәяты кими әбәдилик бирләшдирсин»—репликада бәнзәтмә вә эпитетләрин әсасында сосялист милли сиясәти дурур, бунлар ени һәятын мәзиййәтләрини чанлы олараг экс этдирир.

Бахшынын данышығы тәфсилатлы данышыгдыр. Бурадакы һәмчинс үзвләр мүхтәлиф һәрәкәт, вәзиййәт билдирмәклә данышыгда гысалыг, тәфсиллик яратмышдыр: «Нәһайәт, Бахшы кәлди, ахтарды, эвләрини тапды... Набат бачы ону гучаглады, өпду, Күлсүм бачыны, дана-бузову вә тоюгчүчәни сорушду» (V, сәһ. 59). «Сона һаванын биринчи ярысыны охумушду, бирдән сусдалды, узанды, сусду» (IV, сәһ. 100).

Гоча Бахшынын данышығы садә, айдын вә инандырычыдыр.

Әсәрин мүсбәт сурәтләри арасында хүсуси ер тутанлардан бири дә ики гардаш халгын тарихи достлуғуну тәмсил эдән эрмәни Аллаһверди вә азәрбайчанлы Имамвердидир.

Ч. Чаббарлы кәндли сурәтләрини ярадыркән, ийирминчи әсрин илк илләриндә кәндли күтләсинин ингилаби шүурунун думанлылығыны, һакимиййәтә гаршы чыхмагда өз гүввәләринә инанмадыгларыны чанлы диалогларла әкс этдирмишдир. Эйваз онлары баша салыр ки, кәндхуданы, бәйи кәнддән говмаг лазымдыр. Буна чаваб олараг Имамверди Николайын «бөйүклүйүндән» данышыр: «Ай говдун һа, гов көрүм нечә говурсан да... Николая Иран кими падшаһ бата билмәди, япон бата билмәди, киши бүтүн дүнядан бачхәрач алыр, дәйәнәк давасыдыр мәкәр, гапым дәйәнәйи, ийирми салдаты хурд-хәшил эләйим, һәлә түфәнк давасы олсун, мәнә бир түфәнк верин, йүз салдатын габағыны сахламасам адымы дәйишәрәм. Кишинин топ-топханасы вар, элә биләсән, дәмдәм һалвасыдыр ки, говаг...» (V, сәһ. 12).

Имамвердинин бу репликасы 1905-чи ил ингилабы дөврүндәки кәндлинин типик мүһакимәсини әкс этдирир. Бунун шүурунда һәлә чәһаләт вә наданлыг һөкм сүрүр.

Кәндли күтләсинин типик сурәтләрини ярадыркән, Ч. Чаббарлы онларын бу сифәтини тәбии сөзләр вә ифадәләрлә әкс этдирмишдир. Юхарыдакы репликада Имамверди бөйүк бир тәәччүблә «Николая Иран кими падшаһ бата билмәди. Япон бата билмәди»—дейир ки, бурада онун мүтләгиййәти йыхмаг мәсәләсинә ағылкәсмәз бир иш кими бахдығы әкс олунур. Драматург бунларын шүурундакы думанлылығы даһа тәбии вә чанлы вермәк үчүн ифадәйә «япон бата билмәди» (?) чүмләсини гәсдән әлавә этмишдир. Мүтләгиййәтин бүтүн дүняда нүфуздан дүшмәсинин илк чарчысы олан, «чаризмин тәслим олмасынын мүгәддәмәси»[1] олан

[1] В. И. Ленин, Порт-Артурун әлдән кетмәси, чилд 8, Бакы, 1947-чи ил, сәһ. 34.

Порт-Артур мәғлубиййәти белә онлара чатмамышдыр. Бунларла янашы олараг драматург онларын ағыр зәһмәт вә йохсуллуг нәтичәсиндә төрәмиш гәзәб вә нифрәтләрини, азәрбайчанлы вә эрмәни кәндлиләрини бирләшдирән әсас сәбәби—ичтимаи истеһсалатда тутдуглары мөвгедән асылы олараг истисмарчы тәбәгәйә гаршы дурдугларыны тәбии вә чанлы данышыгла вермишдир. Онларын һәр икиси ағыр әмәкдән шикайәт эдирләр. Имамверди: «баш пулу, су пулу, көпәй ушағы, аллаһын суюна да чәпәр чәкибләр ки, нә вар мәнимдир»—дейә феодал кәндиндә кәндлиләрин ән ади тәбии не'мәтләрдән мәһрум эдилмәсиндән шикайәт эдирсә, Аллаһверди исә «началникә вер, пристава вер, урядникә вер, кәндхудая вер... вер... вер...», — дейәрәк кәндлиләрин күчлә газандыглары мәһсулун мүхтәлиф адамлар тәрәфиндән кери алынмасындан шикайәт эдир.

Имамверди вә Аллаһвердинин имтиязлы тәбәгәйә гаршы нифрәтини сөйүш сөзләри, хүсусилә әкс этдирмишдир: «Көпәй ушағы, аллаһын суюна да чәпәр чәкибләр ки, нә вар мәнимдир». «Кечән ил аранда тахыллар янды, мираб көпәй оғлу су бурахмады ки, бурахмады», «Сән өләсән, көпәй ушағы бир иш көрүбләр ки, иш олсун».

Белә сөзләрлә данышдырылан сурәтләрин ваһид күтлә кими варлылара гаршы дурмалары әкс олунмушдур. Онларын данышыгларында бир-биринә гаршы истәк, гайғы һисс олунур. Ики гоншунун «душмән» кими гаршылашдырылмасы сәһнәси мүтләгиййәтин әл атдығы васитәнин пучлуғуну даһа гүввәтли әкс этдирир.

Аллаһверди вә Имамвердинин данышығынын типикләшдирилмәсиндә садә данышыг сөзләри вә ифадәләри әсас рол ойнайыр. Ингилабдан әввәлки кәндли күтләсинин типик данышығынын элементләри олан белә сөзләрин ишләнилмәси илә онларын истәк, нифрәт, һисс вә гүрурлары өз тәбии ифадәсини тапмышдыр. Данышыгларында «эл», «эв», «кәнд» мә'насына верилмиш «хараба», «чөрәк» мә'насына верилмиш «зәһримар» кими тәбии метонимиялар; «өлдүрмәк» мә'насына «хурд-хәшил этмәк»; «ойнамаг» мә'насына «гайтағы вурсун», «охумаг» мә'насына «бир-ики ағыз десин», «горхмаг» мә'насына «үрәк-көбәйими едим»; «вурмаг» (күллә илә) «мөһүрлүйүм алныны» вә с. идиомалар кәндли сурәтләринин данышығыны типикләшдирмишдир. Бунларла бәрабәр феодал әмәк бөлкү системи илә бағлы олан «бәйлик», «бияр», «динмәвер» кими сөзләр данышыгда тарихи колорит яратмышдыр.

Аллаһверди, Имамверди, Күлсүм вә Набатын данышығында тәбии бәнзәтмәләр хүсуси ер тутур. «Элә буррам мотал кими партларсан», «халг бунун башына күл сәпир, анчаг бу дәли бузов кими шыллаг атыр» вә с. данышыға тәбиилик вермәклә сурәтин сәчиййәсинә уйғун олараг сечилмишдир.

Сона, кечмишин әдаләтсиз вә дөзүлмәз ганунлары үзүндән һаггы тапдаланан бир гыздыр. О, Бахшыны севир. Сонанын тәбии саф хүсусиййәтинә уйғун олан тәмиз истәйи вардыр. Бүтүн кәнд ону севир, «Гарабағын Сонасы» адландырыр. Сона вә Бахшынын сәмими мүнасибәтләрини экс этдирән нәҹиб, дүру, ойнаг диалоглар сечилмишдир:

«Сона—Бахшы, Бахшы!

Бахшы—Нәдир, Сона?

Сона—Мән кедирәм.

Бахшы—Кедирсән?

Сона—Мән сәндән айрылмаг истәмирәм, айрыла билмирәм, анчаг айрылырам.

Бахшы—Кетмә, Сона!

Сона—Атам, анам кедирләр, сән бурада мәнсиз тар чалачагсан, өзкәләри эшидәчәк, мән йох.

Бахшы—Мән сәнсиз тар чалмарам, Сона» (IV, сәһ. 52).

Сонанын данышығында гадын данышыгларына мәхсус олан «Мәним үрәйим дивар дейилдир ки, бир күндә ширәләйим ағарсын», «шәр демәсән, хейир кәлмәз», «аллаһын алтында» «мәним тәгсирим нәдир?» кими үмидсизлик, ялварыш билдирән ифадәләр верилмишдир. Илк дөвр репликаларында ойнаг тәбиәтин экс олунмасына хидмәт эдән гыса, йығчам ҹүмләләрин эксинә олараг, онун сон дөвр данышығында далғынлыг, әләм вә кәдәрин айдынлашмасына имкан ярадан фасиләли ҹүмләләр ишләнмишдир.

Эсәрдә Арам, Исак, Мурад, полисмейстер, градоначалник, ахунд, кешиш, мәһкәмә сәдри, прокурор вә с. сурәтләр ярадылмышдыр. Бунлар һамысы өзләринә мәхсус данышыг тәрзи илә чыхыш эдирләр.

«1905-чи илдә» эсәрини тәһлил эдиркән мүәллимләр орадакы сурәтләрин данышыг хүсусиййәтләринә тәхминән мәгаләдә көстәрдийимиз гайдада янашмалы вә һәр образын дил хүсусиййәтини бу ҹүр мүәййәнләшдириб ортая чыхармаға чалышмалыдырлар.

А. БАБАЕВ
Азәрбайҹан ДЭТПИ-нин элми ишчиси

ОРТА МӘКТӘБДӘ М. Ф. АХУНДОВУН ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Орта мәктәб програмында (IX синифдә) М. Ф. Ахундовун һәят вә ярадычылығынын тәдрисинә кениш ер верилир (20 саат). Чүнки халгыны гәфләт юхусундан оятмаға, маарифләндирмәйә чалышан, ону азад вә хошбәхт көрмәк истәйән М. Ф. Ахундов әдәбийят тарихимиздә реализм әдәби мәктәбинин әсасыны гоймушдур. Онун әдәби ярадычылығы зәнкин вә рәнкарәнкдир. М. Ф. Ахундов бир нечә әдәби нөвдә (шеир, һекайә, драм, элми, тәнгиди вә с.) эсәрләр язмышдыр. Бундан башга Мирзә Фәтәлинин халгымызын иҹтимаи һәятында да хидмәти чох бөйүкдүр.

М. Ф. Ахундовун һәят вә ярадычылығыны орта мәктәбдә тәдрис этмәк вә ону шакирдләрә әслиндә олдуғу кими, бөйүклүйү илә танытдырмаг мүәллимдән кениш нәзәри билик вә педагожи усталыг тәләб эдир.

М. Ф. Ахундовун һәят вә ярадычылығынын тәдрисинә верилән 20 сааты ашағыдакы шәкилдә планлашдырмаг олар:

1. М. Ф. Ахундовун дөврү вә һәяты—2 саат;
2. Шеир ярадычылығы—«Шәрг поэмасы»—2 саат;
3. Башга шеирләри—бир саат;
4. Драм ярадычылығы:

а) Драматуркиясына кириш—бир саат;

б) «Молла Ибраһимхәлил кимякәр» вә «Мүсйө Жордан» комедиялары һаггында—бир саат;

в) «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран», «Хырс гулдурбасан» вә «Мүрафиә вәкилләри» комедиялары һаггында—бир саат;

г) «Һачы Гара» комедиясынын тәдриси—5 саат;

5. Ахундовун нәсри. «Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин тәдриси—4 саат;

6. М. Ф. Ахундовун ени әлифба уғрунда мүбаризәси—бир саат;

7. М. Ф. Ахундовун нәзәри-тәнгиди әсәрләри һаггында—бир саат;

8. М. Ф. Ахундовун ярадычылығы һаггында екун мәшғәләси—бир саат.

М. Ф. Ахундовун тәрҹүмейи-һалынын тәдриси һаггында «Әдәбийят методикасы» (Азәрнәшр, 1952-ҹи ил) китабында лазыми мә'лумат верилмишдир. «Һачы Гара» комедиясы вә «Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин тәдриси һаггында исә мәҹмуәмизин 1957-ҹи ил IV вә 1955-ҹи ил I бурахылышында мәгаләләр чап эдилмишдир. Көстәрилән мәгаләләрдә һәмин әсәрләрин тәдриси һаггында кифайәт гәдәр мә'лумат әлдә этмәк олар. Бу мәгаләдә исә М. Ф. Ахундовун шеир ярадычылығы, драматуркиясына кириш вә беш комедиясынын тәдрисиндән бәһс эдилир.

М. Ф. Ахундовун шеир ярадычылығы

XIX әсрин орталарында мүрәккәб вә зиддиййәтли бир тарихи шәраитдә етишән, мүтәрәгги рус мәдәниййәтиндән илһам алан вә өз шәрәфли һәятыны халгынын хошбәхтлийи вә сәадәти үчүн сәрф эдән М. Ф. Ахундов әдәби ярадычылыға шеирлә башламышдыр. Онун нә вахт вә һансы шеирлә ярадычылыға башламасы һаггында һәләлик элмимиздә мә'лумат йохдур. Ахундовун нәшр эдилмиш илк ше'ри даһи рус шаири А. С. Пушкинин өлүмүнә һәср этдийи мәшһур «Шәрг поэмасы»дыр. Лакин бу поэмада ирәли сүрүлән дәрин сияси идея, мәзмун долғунлуғу вә йүксәк бәдии сәнәткарлыг Ахундовун исте'дадлы бир шаир олдуғуну вә бу поэмадан әввәл бир сыра шеирләр яздығыны да сөйләмәйә һагг газандырыр.

М. Ф. Ахундов азәрбайҹанча вә фарсча мүхтәлиф мөвзуларда отуза гәдәр шеир язмышдыр. Онун шеирләри ичәрисиндә мәзмун долғунлуғу вә бәдии ифадәси ҹәһәтинчә «Шәрг поэмасы» әсәри ән көркәмли бир ер тутур.

Поэмада ирәли сүрүлән йүксәк идеяны вә мәзмун долғунлуғуну шакирдләрә баша салмаг, 25 яшлы ҝәнҹ Мирзә Фәтәлинин даһи рус шаири Пушкинә бәслӘдийи дәрин вә сәмими мәһәббәти, Пушкинин дүшмәнләринә олан гәзәб вә нифрәти, поэманын йүксәк сәнәткарлыгла язылмасыны айдынлашдырмаг үчүн мүәллим габагчадан ҹидди һазырлыг апармалыдыр.

Бу йүксәк сәнәт әсәринин тәдриси заманы көзләнилән мүсбәт нәтиҹәни әлдә этмәк үчүн охуя башламамышдан габаг мүәллим шакирдләрлә кириш сөһбәти апармалы вә онлары охуя һазырламалыдыр.

Мүәллимин кириш сөһбәти тәхминән ашағыдакы мәзмунда олмалыдыр:

— Даһи рус шаири А. С. Пушкинин артан шөһрәтиндән горхуя дүшән чар I Николай 1837-ҹи илин январ айында Дантесин күлләсилә бөйүк шаирин рус халгынын хошбәхтлийи вә сәадәти үчүн дөйүнән гәлбини һәмишәлик сусдурду. Бу бөйүк сәнәткарын хаинчәсинә өлдүрүлмәси хәбәри илдырым сүр'әтилә Русиянын учсуз-бучагсыз чөлләринә яйылды. Бу ағыр итки хәбәри габагчыл инсанларын матәминә, гәзәб вә э'тиразына сәбәб олду. Узаг Сибир мешәләриндә, Гафгазда вә с. ерләрдә каторга вә сүркүн һәяты кечирән декабристләр, азадлыг чарчылары чар I Николайы Пушкинин гатили, ҹәллады адландырдылар. Русиянын һәр ериндә мүтәрәгги фикирли шаирләр Пушкинә яздыглары матәм вә I Николая нифрәт долу шеирләрини һәср этдиләр. Бөйүк рус халгынын гәзәбини ифадә эдән М. Ю. Лермонтов бу мүнасибәтлә «Шаирин өлүмү» ше'рилә I Николая иттиһам актыны язды.

Тәкҹә габагчыл рус зиялылары дейил, һәмчинин Русияда яшаян башга халгларын мүтәрәгги фикирли адамлары да бөйүк шаирә матәм сахлайыб, онун дүшмәнләринә өз гәзәб вә э'тиразларыны билдирирләр.

Гафгаз халглары адындан Пушкинә сахланан матәм вә шаирин дүшмәнләринә бәсләнән гәзәб вә нифрәтин бәдии ин'икасыны Азәрбайҹан халгынын бөйүк оғлу М. Ф. Ахундов өзүнүн «Шәрг поэмасы»нда мәһарәтлә ифадә этди. Бу, эйни заманда Азәрбайҹан халгынын Русияя вә рус халгына бәсләдийи сәмими мәһәббәтин ифадәси иди. М. Ф. Ахундовун бу поэмасы А. С. Пушкинин өлүмүнә һәср эдилмиш әсәрләр ичәрисиндә М. Ю. Лермонтовун «Шаирин өлүмү» ше'риндән сонра ән яхшы әсәрдир.

Мүәллим белә бир кириш сөһбәтиндән сонра поэманы синифдә охудур. Бу оху заманы һәм шакирдләрин ифадәли оху вәрдишини инкишаф этдирмәк, һәм дә әсәрин мәзмунунун мәнимсәнилмәсинә наил олмаг лазымдыр. Мәзмунун шакирдләр тәрәфиндән яхшы мәнимсәнилмәси үчүн әсәрин эвдә тәкрар охунмасы вә бир һиссәсинин әзбәрләнмәси тапшырылыр.

Икинҹи дәрс саатында ики-үч шакирддән тапшырылан һиссә әзбәр сорушулур, сонра исә мәзмунунун мәнимсәнилмә-

синн йохламаг мәгсәдилә мүәллим тәхминән ашағыдакы суаллары гоя биләр:

1. Поеманын әввәлиндә баһарын тәсвири нечә верилир?

2. Баһарын бу көзәл вахтында шаир нә үчүн гәм-гүссә ичәрисиндәдир? Шаири кәдәрләндирән нәдир?

3. А. С. Пушкинин рус әдәбийятындакы мөвгеини шаир нечә тә'йин эдир?

4. Шаир Пушкинин бөйүклүйүнү нечә гиймәтләндирир вә онун шөһрәтини киминлә мүгайисә эдир?

5. Шаир Сәбуһинин Пушкинә яс сахламасы һансы мисраларда вә нечә верилир?

Юхарыдакы суаллара долғун чаваблар алындыгдан вә мәзмунун мәнимсәнилмәсинә йәгинлик һасил этдикдән сонра әсәрин тәһлилинә башламаг олар. Әсәрин тәһлилини мүсаһибә үсулу илә апармаг мәсләһәтдир. Мүсаһибә үчүн ашағыдакы суаллары гоймаг мүмкүндүр:

1. Поеманын башланғычында баһарын тәсвири нечә вә нә мәгсәдлә верилир?

2. Шаир Пушкинин бөйүклүйүнү вә онун рус әдәбийятындакы мөвгеини нечә гиймәтләндирир

3. Шаир Пушкинин өлдүрүлмәсиндә кими тәгсирләндирир?

4. Шаир «Ағсачлы гоча Гафгаз Сәбуһи шеирләрилә сәнә яс тутур»—дедикдә һансы мә'наны ифадә эдир?

5. М. Ю. Лермонтовун «Шаирин өлүмү» әсәри илә бу поеманын яхынлығы вә I-нин II-йә тә'сири нәдән ибарәтдир?

6. Поеманын идея-сияси әһәмиййәти нәдән ибарәтдир?

Шакирдләрин чаваблары вә мүәллимин әлавәсилә поеманын тәһлили ашағыдакы мәзмунда ола биләр.

Баһар фәслинин хош чағында һәр тәрәф күл-чичәклә бәзәнмиш, бүлбүлләр күлләрин әтри илә мәст олмушдур. Чәмәнләр яшыл донуну киймиш, ағачлар күлләрдән башларына тач гоймушдур. Һәр тәрәфдә шадлыг, фәрәһ сәсләри учалмасына бахмаяраг шаирин гәлби кәдәрлидир.

Шаир бу көзәллийи көрмүр, баһарын хош әтрини дуймур вә бүтүн бунлара биканәдир. Нә үчүн? Чүнки, «Сөз сәнәткарлары башчысы Пушкин» өлмүшдүр.

Шаир поеманын әввәлиндә баһарын көзәллийи илә бу көзәллийә вә шадлыға биканә галан көнлү арасында тәзад ярадыр, ифадә эдәчәйи фикрин гүввәсини даһа да йүксәлдир.

Мүәллим бу заман әдәбийят нәзәриййәсиндән шакирдләрин кечмиш биликләринә әсасланараг пейзажын нә олдуғуну вә бәдии әсәрләрдә һансы мәгсәдлә ишләндийини баша салмалыдыр. Мүәллим эйни заманда шакирдләрин бәдии-эстетик зөвгүнү тәрбийә этмәк үчүн верилмиш тәбиәт тәсвириндән кениш материал тапа биләр.

Поемада Пушкинин рус әдәбийяты тарихиндә тутдуғу мөвге дүзкүн гиймәтләндирилир. Рус әдәбийятынын Ломоносовдан Пушкинә гәдәр олан инкишаф йолу верилмиш вә бу инкишафда Пушкинин хидмәтләри лайигинчә гиймәтләндирилмишдир.

Белински Пушкини өзүндән әввәл кәлән шаирләрлә мүгайисә эдәрәк она йүксәк гиймәт вермишдир.

Поеманы охуяркән М. Ф. Ахундовун Пушкинә вердийи гиймәтлә Белинскинин гиймәти арасындакы там уйғунлуг көзә чарпыр. Беләликлә айдын олур ки, М. Ф. Ахундов һәлә кәнч яшларында элми тәнгид саһәсиндә бөйүк исте'дада малик олмушдур.

Мүәллим поеманын бу һиссәсини тәһлил эдәркән М. Ф. Ахундов илә В. Г. Белинскинин даһи рус шаиринә вердикләри йүксәк гиймәти шакирдләрин нәзәринә чатдырмалы вә Ахундов илә Белинскинин идея яхынлығыны гейд этмәлидир.

М. Ф. Ахундов Пушкинин дүня шөһрәти газандығыны сөйләйир вә гейд эдир ки, тәзә ай шәрглиләрин кәстәричиси олдуғу кими, онун (Пушкинин—А. Б.) бармағы да шимал фәзасында бир кәстәричи иди.

Белә бир дүшүнчәйә, белә бир тәб'ә малик олан оғлу едди атадан 4 ана доғмамышдыр.

Мүәллим бурада юхарыдакы мисралары айдынлашдырмалыдыр: едди ата—көйүн едди гатына, дөрд ана исә—од, су, торпаг вә күләйә ишарәдир. Мисраларын мә'насы беләдир ки, дүня Пушкин кими икинчи бир шаир яратмамышдыр.

М. Ф. Ахундов өз дәрин кәдәрини вә Пушкинә бәслэдийи сонсуз мәһәббәти ифадә эдәрәк бүтүн Гафгаз халгы адындан дейир:

> «Бағчасарай фантаны», будур бир чүт күлүндән,
> Гәбринин торпағына Бағчасарай элиндән—
> Хош әтирләр көндәрир баһарын дан елилә
> Бу хәбәрлә ағлаян гоча ағ сачлы Гафгаз,
> Баһар булутлары тәк көзләри яшлы Гафгаз
> Сәнә матәм сахлайыр Сәбуһинин ше'рилә.

Ахундов бу поеманы язаркән чох эһтимал ки, М. Ю. Лермонтовун «Шаирин өлүмү» ше'рилә таныш имиш. Чүнки һәр ики әсәрдә ирәли сүрүлән идея, мәзмун бир-биринә чох яхындыр.

М. Ю. Лермонтов бу ше'ри 1837-чи ил январын 28-дә Пушкинин дуэлдә яраланмасындан бир күн сонра язмышдыр.

Пушкинин өлүм хәбәри кәнч шаирә о гәдәр дәрин тә'сир этмишди ки, Лермонтов хәстәләнмишди.

Лермонтов бу ше'рилә чар I Николайы Пушкинин гатили адландырыб, онун һакимиййәтинин харабалыглар үзәриндә гурулдуғуну дейирди.

М. Ф. Ахундов бу поэмасыны фарс дилиндән рус дилинә нәсрән тәрчүмә эдәрәк, о заман Тифлисдә яшаян И. И. Клемент'евин васитәсилә 1837-чи илдә «Московски наблюдател» мәчмуәсинин XI нөмрәсиндә чап этдирмишди. Аз сонра поэма А. Бестужев-Марлински тәрәфиндән рус дилинә тәрчүмә олунур. Бу тәрчүмә 1874-чү илдә «Русская Старина» журналында чап эдилмишдир.

М. Ф. Ахундовун Пушкинин өлүмүнә һәср этдийи бу поэма о заман габагчыл рус мәтбуатында йүксәк гиймәтләндирилир.

И. И. Клемент'ев бу поэманы даһи шаирин гәбри үстүнә гоюлмуш чичәк чәләнки адландырмышдыр.

М. Ф. Ахундовун бу поэмасы она өлмәз шөһрәт газандырды вә кәнч Сәбуһини рус мәтбуатында танытды.

Мүәллим М. Ф. Ахундовун шаирлик тәхәллүсү олан «Сәбуһи» сөзүнүн мә'насыны да изаһ этмәли вә шакирдләрә баша салмалыдыр ки, Ахундов һәлә кәнчлийиндә өзүнү азадлыг тәрәфдары олдуғуну көстәрмиш вә буна көрә дә өзүнү «Сәбуһи»—йә'ни сәһәр адамы, сәадәт адамы адландырмышдыр.

Дәрс просесиндә әяни вәсаит олараг М. Ф. Ахундовун, Пушкинин, А. Бестужевин, Лермонтовун шәкилләри, М. Ф. Ахундовун Пушкинин өлүмүнә һәср этдийи поэманы А. Бестужевә охуян шәкли, Пушкинин Дантеслә дуэлдәки шәклиндән истифадә эдилмәлидир. Мүмкүн олан ерләрдә шакирдләрин «Сәбуһи» кино-филминә коллектив тамашасыны тәшкил этмәк, сонра бу филмин мүзакирәсини кечирмәк дә көзәл нәтичә верәр.

М. Ф. Ахундовун галан шеирләри һаггында бир саат мә'лумат вермәк кифайәтдир.

М. Ф. Ахундов «Шәрг поэмасы»ндан башга бир сыра шеирләр дә язмышдыр. Бунларын ичәрисиндә «Закирә мәктуб» (Эй Гасым бәй, әчәб дөврана чатдыг»), «Молла Әли», «Һекайәти-Сейиид Әләм Сәляни», әлифба һаггында Чәфәргулу хана яздығы мәнзум мәктублар диггәтәлайигдир. Бу шеирләрин һәр бирини гысача олараг тәһлил этмәк мәсләһәтдир. (Бунлары айры-айрылыгда синифдә охумаг мүмкүн дейилдир. Она көрә бу шеирләрин мәзмуну илә шакирдләри таныш этмәк үчүн эвдә охунмасы тапшырылыр. Әлбәттә, бу иш тәһлил вахтына кими көрүлмәлидир).

Орта мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, чох вахт әдәбийят мүәллимләримиз М. Ф. Ахундовун шеир ярадычылығыны чох сәтһи вә башдансовма кечирләр. Бә'зи мүәллимләр анчаг «Шәрг поэмасы»ны тәдрис эдиб, башга шеирләр һаггында гәти мә'лумат вермирләр. Әлбәттә, бу тамамилә янлышдыр.

М. Ф. Ахундовун драм ярадычылығы

М. Ф. Ахундову әдәбийят аләминдә бөйүк язычы кими шөһрәтләндирән һеч шүбһәсиз онун өлмәз комедияларыдыр.

М. Ф. Ахундова гәдәр Яхын Шәрг вә элә чә дә Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә драм әсәрләри язан икинчи бир язычыя тәсадүф этмирик. Буна көрә дә орта мәктәбин әдәбийят тарихи курсунда Ахундовун айры-айры комедияларынын тәдрисинә башламамышдан әввәл, М. Ф. Ахундова гәдәр әдәбийят тарихимиздә ранмыш драматуржи үнсүрләр, М. Ф. Ахундовун драматуркия саһәсинә кечмәсинин сәбәбләри, онун драм әсәрләринә вердийи әһәмиййәт вә с. һаггында шакирдләрә гыса, айдын вә конкрет мә'лумат вермәк лазымдыр.

Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, бир сыра габагчыл мүәллимләримиз юхарыда гейд этдийимиз мәсәләләри шакирдләрә баша салмаг үчүн хүсуси һазырлашыр вә бу ишә айрыча дәрс сааты һәср эдирләр.

Бакынын 132 нөмрәли мәктәбинин мүәллими Б. Мәммәдованын бу саһәдә зәнкин тәчрүбәси вардыр. О, М. Ф. Ахундовун драматуркиясы һаггында бир саат кириш сөһбәтини ашағыдакы мәзмунда апарыр.

Мүәллим өз мүһазирәсинә башларкән шакирдләрин диггәтини буна чәлб эдир ки, М. Ф. Ахундова гәдәр Яхын Шәрг вә элә чә дә Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә драм әсәрләри язылмамышдыр. Лакин шифаһи халг әдәбийятында бир сыра драматуржи элементләри өзүндә чәмләшдирән халг оюнларына тәсадүф эдирик. Бунлардан «Килим арасы», «Кечи», «Коса» вә с. оюнлар тойларда, байрамларда көстәрилир вә тамашачылары әйләндирирди. Бу оюнлар тамашачылары садәчә әйләндирмәкдән башга тәрбийәви мәһиййәт дашыйыр вә залымлара, мүфтәхорлара, тәнбәлләрә, ялтаглара вә с. нифрәт һисси ашылайырды.

Мүәллим бурада бир нечә оюнун гыса мәзмунуну вә идеясыны шакирдләрә данышыр.

Халг оюнларындан башга руһаниләр тәрәфиндән тәшкил эдилән шәбеһләр дәхи кечирилирди. Бу шәбеһләр мүртәче-ди-

ни маһиййәтдә олуб халгы дини руһда тәрбийәләндирмәйә хидмәт эдирди.

Мүәллим шәбеһләрин мүртәче маһиййәти һаггында гысача мә'лумат верир.

М. Ф. Ахундов бүтүн өмрү бою Шәрг халгларыны «гәфләт юхусундан» оятмаг, онлары мәдәни халглар сәвиййәсинә йүксәлтмәк вә мүтләгиййәтә, чәһаләтә, динә гаршы мүбаризәйә галдырмаг үчүн мүхтәлиф йоллардан вә үсуллардан истифадә этмишдир. Бу йоллардан бири дә драм сәнәтини Шәрг халглары арасында яймагдан ибарәт иди.

М. Ф. Ахундов баша дүшүрдү ки, халг күтләләринин әксәриййәти савадсыз олдуғу үчүн бәдии әдәбийятын башга жанрларынын халг үчүн о гәдәр дә әһәмиййәти йохдур. Халг савадсыз олдуғу үчүн һәмин әсәрләри охуя билмирди. Буна көрә дә Ахундов савадсыз халгы тәрбийәләндирмәк, она өз дост вә дүшмәнләрини танытмаг, эйби вә нөгсанларыны көстәрмәк үчүн театры ән яхшы васитә һесаб эдирди.

Мүәллим М. Ф. Ахундовун драматуркия саһәсинә кечмәсинин сәбәбини изаһ эдәркән, онун нә үчүн мәһз драм жанрынын комедия нөвүнү сечмәсинин сәбәбини дә изаһ этмәлидир.

Мирзә Фәтәли комедия нөвүнү гәбул этмәкдә тамамилә һаглы иди; чүнки «Халгымызын вәзиййәти... эләдир ки, ону дүшүндүкчә инсан ағламаг истәйир»[1]ди. Буна көрә дә о, фачиә яза билмәзди. Һәм дә Ахундов баша дүшүрдү ки, инсанлара тә'сир этмәк вә онлары тәрбийәләндирмәк үчүн ән яхшы йол тәнгид вә мәсхәрәдир. Ахундов бу һагда языр:

«Тәнгид, истеһза вә мәсхәрәдән башга, пис вә ярамаз әмәлләри инсан тәбиәтиндән һеч бир васитә илә мәһв этмәк олмаз»![2].

Бөйүк рус язычысы Н. В. Гогол да комедияя бөйүк әһәмиййәт верәрәк язырды: «Күлүш бөйүк ишдир: о инсанын нә һәятыны әлиндән алыр, нә дә мүлкүнү—амма тәгсиркар адам онун гаршысында әл-аяғы сарынмыш довшан кими бир шейдир»[3].

Юхарыдакы принсипә әсасланараг Ахундов феодализм гурулушунун инсан тәбиәтиндә әмәлә кәтирдийи пис хасиййәтләри, деспотизми, чәһаләти вә с. тәнгид этмәк үчүн сатираны кәскин бир силаһ олараг сечмишдир.

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III ч., сәһ. 68.
[2] Енә орада, сәһ. 145—146.
[3] Н. В. Гогол, Әсәрләри, IV ч., сәһ. 130, Азәрнәшр, 1956.

М. Ф. Ахундов халгын тәрбийәләнмәси ишиндә башга әдәби жанрлара нисбәтән драм жанрынын үстүнлүйүнү гейд эдәрәк тәбризли досту Мирзә Ағая язырды:

«Драм сәнәтинин мәгсәди инсанларын әхлагыны яхшылашдырмаг, охучу вә гулаг асанлары ибрәтләндирмәкдир[1].

М. Ф. Ахундов әдәби жанрлар ичәрисиндә драм жанрына йүксәк гиймәт верир вә ону «сәнәтләрин ән шәрәфлиси»[2] адландырырды. Даһи рус тәнгидчиси В. Г. Белински дәхи драм жанрына йүксәк гиймәт верир вә язырды:

«Драматик әдәбийят—әдәбийят инкишафынын ән йүксәк пилләси вә онун тачыдыр[3].

М. Ф. Ахундов даима рус ингилабчы демократларын йолу илә кетмиш, демократик чәбһәдә дурмуш вә зәһмәткеш халгын истәк вә арзуларыны мүдафиә этмишдир. О, әсәрләриндә зәһмәткеш халгын нүмайәндәләрини ағыллы, зирәк, мәрд, намуслу, сәхавәтли вә с. кими нәчиб сифәтләрлә тәсвир этдийи кими, Мирзә Ағанын «Сәркүзәшти-Аға Һашым» п'есиндә йохсул олан Аға Һашымы «ағыллы, савадлы вә вүгарлы», онун севкилиси Сараны исә «һәялы вә исмәтли» көрүнмәйи достуна мәсләһәт көрмүшдүр.

М. Ф. Ахундов бәйләри, тачирләри, руһаниләри вә с. кими мәнфи типләри өлдүрүчү сатира атәшинә тутдуғу һалда, йохсуллара һүсн-рәғбәт бәсләмиш, онларын эйибләрини юмор васитәсилә ислаһ этмәк истәмишдир.

Мирзә Фәтәлинин өз комедияларында XIX әср Азәрбайчанын ичтимаи-сияси вә игтисади һәятыны, һабелә аилә-мәишәт мәсәләләрини һәртәрәфли вә реал бояларла тәсвир этмиш, о дөврүн тәбии мәнзәрәсини яратмышдыр. М. Ф. Ахундовун яратдығы Молла Ибраһимхәлил, Һачы Нуру, Мүсйө Жордан, дәрвиш Мәстәли шаһ, Шаһбаз бәй, Байрам, Пәрзад, Диванбәйи, Теймур аға, Һачы Гара, Һейдәр бәй, Сона ханым, Түкәз, началник, Аракел, Мкыртыч, Сәкинә ханым вә башгалары әдәбийятымызда тәкрарэдилмәз реал сурәтләр кими шөһрәтләнмишләр. Ахундовдан сонра кәлән бир сыра драматургларымыз бу образларын тә'сирилә өзләринин мүсбәт вә мәнфи гәһрәманларыны яратмышлар.

М. Ф. Ахундовун комедиялары ичәрисиндә ялныз «Һачы Гара» програм үзрә синифдә кениш кечилир, галан беш ко-

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II ч., сәһ. 182, Азәрнәшр, 1954.
[2] Енә орада, сәһ. 191.
[3] В. Г. Белински, «Сечилмиш мәгаләләр», сәһ. 73, Бакы, 1948.

медиясы исә гысача тәһлил эдилир. Буна көрә дә мүәллим хроноложи гайдая рәайәт эдәрәк язычынын илк комедиялары олан «Молла Ибраһимхәлил кимякәр» вә «Һекайәти-Мүсйө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» әсәрләрини бир дәрс сааты мүддәтиндә гысача тәһлил этмәлидир.

Мүәллим, язычынын кениш тәдрис эдилмәйән беш комедиясынын шакирдләр тәрәфиндән эвдә охунмасына наил олмалыдыр. Синифдә исә әсәрләрин тәһлилинә башламамыш, һәр комедиянын мәзмунуну бир шакирдә данышдырмалыдыр. Әсәрләрин мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилдийини йохламаг үчүн имкан олмадығындан, мүәллим бу иши синифдән кәнар мәшғәләләрдә еринә етирмәлидир.

Бурада һәр комедияны айры-айрылыгда тәһлил этмәйә имканымыз олмадығындан мүәллимин бу комедиялары тәһлил эдәркән шакирдләрин диггәтини һансы мәсәләләрә чәлб этмәли олдуғуну гысача көстәрәчәйик.

1. «Һекайәти Молла Ибраһимхәлил кимякәр» (1850)

М. Ф. Ахундов илк п'есинин мөвзууну һәятда баш вермиш бир һадисәдән көтүрмүшдүр. Лакин о, һәятда баш вермиш һадисәни олдуғу кими гәләмә алмамыш, ону бир сәнәткар кими ярадычылыг сүзкәчиндән кечирәрәк ичтимаи мәзмунлу бир әсәр яратмышдыр. Бу комедиянын тәһлили үчүн план тәртиб этмәк лазымдыр. План тәхминән ашағыдакы шәкилдә ола биләр:

1. Әсәрин мөвзуу;
2. Әсәрин әсас образлары;
3. Әсәрин композисиясы вә бәдии дили;
4. Әсәрин бәдии әһәмиййәти.

Мүәллим, комедияны план үзрә тәһлил эдәркән ашағыдакы чәһәтләрә шакирдләрин диггәтини чәлб этмәлидир:

1. Әсәрин мөвзууну тәшкил эдән һәятда баш вермиш һадисәнин гыса мәзмуну вә һадисәнин язычы тәрәфиндән сәнәткарлыгла гәләмә алынмасы;

2. Айры-айры образлары тәһлил эдәркән:

а) һәр образын сәчиййәви сифәтләрини көстәрмәк;

б) «Нухалыларын» (зәркәр Һачы Кәрим, һәким Аға Заман, молла Салман, тачир Мәшәди Чаббар, мүлкәдар Сәфәр бәй) дәләдуз, савадсыз, хәсис, арагарышдыран олдугларыны көстәрмәклә янашы, онларын наданлығыны да гейд этмәк;

в) «Нухалыларын» сәчиййәсини әсасән шаир Һачы Нурунун сөзләринә истинад эдәрәк изаһ этмәк;

г) Һачы Нуру образыны әсәрин еканә мүсбәт ифшачы образы кими гиймәтләндирмәк, «нухалыларын» ич үзүнү ачыб көстәрән бир васитә олдуғуну сөйләмәк;

ғ) Язычынын шаир Һачы Нурунун дилилә мүтәрәгги фикирләр ирәли сүрдүйүнү изаһ этмәк;

е) Язычынын Молла Ибраһимхәлил образы илә бир тәрәфдән яланчы кимякәрлийи ифша этмәсини, дикәр тәрәфдән һәр чүр фырылдагчынын дини әба-пәрдә алтында авам халгы алдатдығыны ачыб көстәрмәк (бурада Шейх Салаһ, Молла Һәмид вә дәрвиш Аббасын да дини дона бүрүндүкләрини сөйләмәк).

3. Комедиянын композисиясы һаггында данышаркән көстәрмәк лазымдыр ки, язычы әсәрин биринчи пәрдәсиндә тәнгид этдийи образлары таныдыр, экспозисия вә завязканы ярадыр, II—III пәрдәләрдә һадисәләр инкишаф эдир вә IV пәрдәдә кулминасия нөгтәсинә чатыр. «Иксирин» партлайыб мәһв олмасы илә һадисәләрин дүйүнү ачылыр. Бунунла да «нухалыларын» наданлығы, Молла Ибраһимхәлилин исә фырылдағы ашкара чыхыр.

4. Әсәрин бәдии дилиндән данышаркән гейд этмәк лазымдыр ки, язычы әсәри садә, айдын, халг дилиндә язмыш, һәр образы өзүнә мәхсус ифадә илә данышдырмышдыр. Бурада Молла Ибраһимхәлилин данышығы илә шаир Һачы Нурунун данышыг тәрзини мүгайисә этмәк вә бунунла да Ахундов реализминин бир хүсусиййәтини дә шакирдләрә баша салмаг.

5. Комедиянын әһәмиййәти һаггында гейд этмәк лазымдыр ки, бу әсәр яланчы кимякәрләрин вә дин пәрдәсинә бүрүнмүш руһаниләрин ифша эдилмәси, фырылдагчы зәркәрләрин, савадсыз вә бачарыгсыз һәким вә моллаларын, сәләмчи тачирләрин, мүлкәдарларын ярамазлығыны көстәрмәк үчүн чох гиймәтлидир. Комедия Азәрбайчанын о заманкы ичтимаи вәзиййәтинин муәййән чәһәтләрини өйрәнмәк үчүн дә бөйүк әһәмиййәтә маликдир.

2. «Һекайәти-Мүсйө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ»

М. Ф. Ахундов илк комедиясындан азачыг сонра (1850) «Һекайәти-Мүсйө Жордан һәкими-нәбатат вә дәрвиш Мәстәли шаһ чадукуни-мәшһур» адлы икинчи п'есини языр.

Язычы бу комедиясында бир тәрәфдән мәдәниййәтә мейлин күчләнмәсини, дикәр тәрәфдән исә халгын һәлә дә мөвһумат вә чәһаләт кирдабында чабаладығыны көстәрир. Мүәл-

лим бу комедияны да гыса вә конкрет тәһлил этмәк үчүн план тәртиб этмәлидир.

Комедияны план әсасында тәһлил эдәркән шакирдләрин диггәтини ашағыдакы ҹәһәтләрә ҹәлб этмәк лазымдыр:

1. Әсәрин мөвзуу һаггында данышаркән гейд этмәк лазымдыр ки, бу комедияда язычыны һәятда баш вермиш айры-айры тәсадүфи һадисәләр дейил, Азәрбайҹанын о заманкы һәяты үчүн сәҹиййәви олан дурғунлуг, ҹәһаләт, мөвһумат, дикәр тәрәфдән Азәрбайҹанын Русия илә бирләшмәсиндән сонра мәдәниййәтә доғру мейлин күҹләнмәси душүндүрүр вә бунлары гаршы-гаршыя гоюр.

2. Комедиянын әсас образлары Мүсйө-Жордан, дәрвиш Мәстәли шаһ, Шаһбаз бәй вә Шәһрәбану ханымдыр. Конфликтин мәркәзиндә бу образлар дурур. Буна көрә дә бу образларын сәҹиййәви сифәтләрини нисбәтән кениш изаһ этмәк лазымдыр. Бу образлардан:

а) Мүсйө Жордан Франсадан кәлмиш нәбатат алимидир. О, Азәрбайҹанда олан битки нөвләрини өйрәнмәклә мәшғулдур.

Мүсйө Жордан Гәрб мәдәниййәтинин бир сыра мүсбәт ҹәһәтләрини өзүндә топламыш вә бу мәдәниййәти яймаға ҹәһд эдир. О, Шаһбаз бәйи Парисә апармаг, она франсыз дилини өйрәтмәк, Авропа мәдәниййәтилә таныш этмәк истәйир. Бүтүн бунлар онун мүсбәт сифәтидир.

Реалист вә демократ язычы М. Ф. Ахундов Мүсйө Жорданы мүтләгиййәт тәрәфдары олдуғу үчүн тәнгид эдир. Мүәллим Мүсйө Жорданын шакирдләрин нәзәриндә там мүсбәт образ кими ҹанланмасына йол вермәмәлидир.

б) Дәрвиш Мәстәли шаһ исә ҹәһаләт вә мөвһуматын тимсалыдыр. О, халгын авамлығындан вә наданлығындан истифадә эдәрәк мин ҹүр кәләк, фырылдаг ишләдир, авам халгы өз ҹадусунун күҹүнә инандырмаг истәйир.

в) Шаһбаз бәй дөврүнүн тәһсил көрмүш кәнҹидир. О, Парисә кедиб франсыз дилини өйрәнмәк, Авропа мәдәниййәтилә яхындан таныш олмаг истәйир. О, кәләҹәйә инам бәсләйир. Лакин мүбаризәдә аҹиздир.

Шаһбаз бәй образы о заманкы кәнҹлийин элмә, мәдәниййәтә, маарифә доғру артан мейлинин символудур.

г) Шәһрәбану ханым о заманкы керидә галмыш Азәрбайҹан гадыныдыр. Өз истәйи уғрунда мүбаризә апаран, дирибаш Шәһрәбану, эйни заманда ҹадуя, мөвһумата инаныр. Бу сифәтләр исә о заманкы гадынлар үчүн сәҹиййәвидир.

Язычы бу ҹүр гадынлара юмористик мүнасибәт бәсләйир вә онларын авамлығына аҹы-аҹы күлүр.

Мүәллим галан образлар һаггында да гыса мә'лумат вермәлидир.

Әсәрин идеясындан данышаркән көстәрмәк лазымдыр ки, язычы ики зидд аләм арасында кедән мүбаризәдән бәһс этмәклә янашы 1848-ҹи ил Франса ингилабына мүсбәт, мүтләгиййәт гурулушуна исә мәнфи мүнасибәтини билдирмишдир.

М. Ф. Ахундов Франса ингилабынын башга өлкәләрә яйыла биләҹәйинә ишарә эдәрәк Ханпәринин дилилә дейир:

«...Мән һәлә ондан горхурам ки, Парисин йыхылмасынын зәрбиндән өзкә шәһәрләр дә бәрбад ола».

Бундан әлавә мүәллим шакирдләрин диггәтини буна ҹәлб этмәлидир ки, М. Ф. Ахундов Гәрби Авропа мәдәниййәтини бир күлл һалында мүсбәт планда вермәмиш, ери кәлдикҹә Гәрб мәдәниййәтинин мәнфи тәрәфләрини дә көстәрмишдир. (Бурада мүәллим Һатәмхан ағанын «биз ашкара пишкеш алырыг, онлар кизлин аларлар... Биздә ҹох арвад алмаг адәтдир, Парисдә ҹох әр алмаг» сөзләриндән истифадә этмәлидир).

М. Ф. Ахундов Шәрг мүтләгиййәтинин амансыз дүшмәни иди. О, бүтүн әдәби, фәлсәфи вә иҹтимаи фәалиййәтиндә Шәрг деспотизминин бүтүн ийрәнҹ вә ярамаз ҹәһәтләрини өзүндә ҹәмләшдирән Ирандакы шаһлыг үсул-идарәсинә гаршы ардыҹыл мүбаризә апармышдыр.

М. Ф. Ахундов Ирандакы зүлмү вә өзбашыналығы дәрвиш Мәстәли шаһын дилилә белә гейд эдир:

«Мәкәр мәним дивләрим Иран сәрбазы иди ки, мүфтә гуллуг эдәләр. Мәкәр мән вәзир Һаҹы Мирзә Ағасы идим ки, онлара һеч зад вермәйәм, анҹаг сөйүм, горхудум».

Мүәллим гейд этмәлидир ки, М. Ф. Ахундов бундан сонра яздығы бир сыра әсәрләриндә Иран дөвләт гурулушунун бир сыра ярамаз ҹәһәтләрини кәскин сатира атәшинә тутмушдур.

Әсәрин композисиясы һаггында данышаркән гейд этмәк лазымдыр ки, язычы һадисәләри әлә мәһарәтлә сечиб групплашдырмыш вә бир-биринә бағламышдыр ки, онлары бир-бириндән айырмаг мүмкүн дейилдир. Һәр бир һадисә тәбии олараг икинҹи һадисәни доғурур вә беләликлә һадисәләр йүксәлән хәтт үзрә инкишаф эдирләр. Мәсәлән, әсәрин биринҹи пәрдәсинин әввәлиндә биз Шәрәфнисәни ағлаян көрүрүк. Бу тәбиидир; ҹүнки онун нишанлысы Парисә кетмәйә һазырлашыр вә ондан узун мүддәтә айрылаҹагдыр. Анасы Шәһрәбану бу ишдән хәбәр тутур вә Шаһбаз бәйин Парисә кетмәсинә мане олмаг үчүн йоллар ахтарыр. Беләликлә, әсәрин биринҹи

пәрдәсиндән һадисәләр дүйүнләнир вә сонракы пәрдәләрдә инкишаф етдирилир. Дөрдүнчү пәрдәдә дәрвиш Мәстәли шаһын чадусунун күчү илә «Парисин дағылмасы» вә бу заман Мүсйө Жорданын башыловлу, тәлашла ичәри кирмәси зиддиййәтләрин сон нөгтәсидир. Бундан сонра исә дүйүн ачылыр.

Әлбәттә, дәрс просесиндә мүәллимин вахты вә имканы оларса, композисияны кениш шәкилдә мәрһәләләрә бөлүб, әтрафлы изаһат верә биләр.

Комедиянын бәдии дили һаггында да гыса, айдын вә конкрет мә'лумат вермәлидир.

М. Ф. Ахундов бу әсәрини дә садә, чанлы халг дилиндә язмыш вә һәр образы өзүнә мәхсус данышыг тәрзиндә данышдырмышдыр. Мәсәлән, Мүсйө Жордан илә дәрвиш Мәстәли шаһын дүнякөрүшләри, мәдәни рәфтарлары, пешәләри вә с. хүсусиййәтләри мүхтәлиф олдуғу кими, данышыг тәрзләри дә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Мүсйө Жорданын данышығы әлмли, мәдәни бир алимин данышығыдырса, Мәстәли шаһын данышығы авам халгы алдадан, фырылдагла күн кечирән бир түфейлинин данышығыдыр. (Бунлара даир әсәрин мәтниндән чохлу мисаллар көстәрмәк олар).

Язычы башга әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да фолклордан истифадә етмишдир. Комедияда «гыз ушағынын ағлы олмаз имиш, көзүнүн яшы әлиндә олурмуш», «Парисдә онун нә ити азыбдыр», «...күнүмү көй әскийә тикәчәксән», «...сәнин үрәйин дашдыр», «көзүнүз айдын олсун» вә с. кими аталар сөзү, зәрбмәсәл вә идиоматик ифадәләр ишләдилмишдир.

Комедиянын әһәмиййәти һаггында гейд етмәк лазымдыр ки, М. Ф. Ахундовун бу п'еси классик драматуркиямызын ән яхшы әсәрләриндән биридир. Бу әсәр васитәсилә биз бир тәрәфдән XIX әсрин орталарында Азәрбайчанда мөвчуд олан ичтимаи һәятын бә'зи чәһәтләрини вә аилә-мәишәт мәсәләләрини өйрәнириксә, дикәр тәрәфдән М. Ф. Ахундовун 1848-чи ил Франса ингилабына мүсбәт мүнасибәт бәсләмәси вә Шәрг мүтләгиййәтилә амансыз мүбаризәйә киришдийи илә таныш олуруг.

Шакирдләримизи мөвһумат вә чәһаләтә гаршы мүбаризә руһунда тәрбийә етмәк үчүн бу комедиянын әһәмиййәти хүсусилә бөйүкдүр. Халгын ичәрисиндә бу күн белә чадуя инананлар вардыр. Бу нөгтейи-нәзәрдән әсәр өз тәзәлийини вә тәравәтини итирмәмиш вә театрларымызын сәһнәсиндә ойнанылмагдадыр.

3. «Сәркүзәшти-вәзири-хани Ләнкәран» (1850)

М. Ф. Ахундов бу комедиясынын мөвзууну тарихдән алмышдыр. Лакин комедияда тәсвир эдилән ичтимаи һәят о заманкы Шәрг аләми үчүн типикдир. Язычы ханлыглар дөврүнүн феодал-патриархал адәт-ән'әнәләрини шиддәтли сатира атәшинә тутур вә ичтимаи ярамазлытлары ифша эдир.

Бу комедияны гыса тәһлил етмәк үчүн план тәртиб эдилмәлидир.

Комедиянын мөвзуу һаггында мә'лумат вермәк истәркән бир чәһәти шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, М. Ф. Ахундов мүтләгиййәт гурулушуну вә сияси мәсәләләри тәнгид эдәркән һәмишә Шәрг өлкәләринә вә тарихә мүрачиәт этмишдир. Чүнки Ахундов рәсми дөвләт гуллуғунда чалышдығына көрә яшадығы сияси гурулушу ачыгчасына тәнгид эдә билмәзди. Буна көрә дә о, сияси мөвзуда әсәр язаркән Шәрг өлкәләринә вә тарихә мүрачиәт эдирди. (Бу һагда сонракы бәһсләрдә кениш изаһат верилдийиндән тәкрара йол вермәк истәмирик).

Комедиянын образларындан вәзир Мирзә Һәбиб вә хан нисбәтән кениш тәһлил эдилмәлидир.

Вәзир Мирзә Һәбиб күтбаш, чаһил, горхаг, риякар вә мәнсәбпәрәст бир адамдыр. О, вәзифәси әлиндән чыхмасын дейә һәр чүр алчаглыға әл атмаға һазырдыр. Арвадлары тәрәфиндән дәгигәбашы алдадылан бу чаһил вә күтбаш адам йохсуллар үзәриндә өз зүлм гамчысыны ойнадыр, мин чүр фырылдаға әл атыр. Мүәллим әсәрдән кәтирдийи фактларла вәзирин сәчиййәви сифәтләрини ашкара чыхармалыдыр.

П'есдәки хан образы да әсас тәнгид вә күлүш һәдәфләриндән биридир. Хан әсәрин ялныз бир пәрдәсиндә иштирак этмәсинә бахмаяраг өлдүрүчү сатира атәшинә тутулмушдур. О, күтбаш, чаһил вә дөвләти идарә эдә билмәйән залым бир хандыр. Онун гурдуғу мәһкәмә сәһнәси охучунун вә тамашачынын нәзәр-диггәтини чәлб эдир.

Мүәллим ханын чыхардығы һөкмләрин нә гәдәр ағылсыз, күлүнч вә әдаләтсиз олдуғуну фактларла шакирдләрә баша салмалыдыр.

Мүәллим вәзир вә хан образларынын тәһлилиндән белә нәтичә чыхармалыдыр ки, ханлыглар дөврүндә күтбаш, чаһил хан вә вәзирләрин ахмаг һәрәкәтләри кениш зәһмәткеш күтләләринин амансыз зүлм алтында инләмәләринә сәбәб олурду.

Әсәрдә бир сыра гадын образлары верилмишдир: Зиба ханым, Шә'лә ханым, Нисә ханым, Пәри ханым.

Зиба ханым вәзирин биринчи арвады олдуғу үчүн онун чаван олан икинчи арвады Шө'лә ханымы һәр чүр васитәләрлә ләкәләмәйә вә әринин көзүндән салмаға чалышыр. Бу исә тәбии бир һадисәдир. Чүнки икиарвадлы аиләдә гысганчлыг нәтичәсиндә һәр чүр бәдбәхт һадисәләр баш вермиш вә аилә ичәрисиндә зиддиййәт төрәтмишдир.

Шө'лә ханым да өзүнү Зиба ханымын бөһтанларындан гуртармаг үчүн күнүсүнү ләкәләмәйә чалышыр. Лакин о, әринин пис әмәлләринә гаршы кизли мүбаризә апарыр, бачысы Нисә ханымын Теймур аға илә хошбәхт олмасына чалышыр.

Нисә ханым ағыллы, сәдагәтли вә чәтинликдән чыхмағы бачаран бир гыздыр. О, чәтин вахтларда севкилиси Теймур аға мәсләһәт верир, она доғру йол көстәрир, севкилисини ханын вә вәзирин гурдуғу тордан хилас эдир.

Үмумиййәтлә М. Ф. Ахундовун әсәрләриндәки гызларын һамысы вәфалы, ағыллы вә меһрибандырлар. Онлар ери кәлдикчә өз истәкләри уғрунда мүбаризә апармағы белә бачарырлар. Шәрәфнисә, Нисә ханым, Пәрзад, Сона ханым вә Сәкинә ханымын бир сыра охшар чәһәтләри вардыр. Язычы бу образлар васитәсилә Азәрбайчан гадынлығына азад севки, мүбаризә йолу көстәрмиш, онлары өзүнүн мүсбәт гәһрәманлары кими көрмәк истәмишдир.

Әсәрдәки Теймур аға өз күчүнә күвәнән, саф гәлбли, севкисинә садиг бир кәнчдир. О, өз эшги уғрунда өлүмә кетмәйә белә һазырдыр. Лакин, Теймур аға әтрафы, ону әһатә эдән мүһит вә шәраити яхшы танымыр; киминлә вә нечә мүбаризә апармағы бачармыр. Бу чәһәтдән севкилиси Нисә ханым вә Шө'лә ханым ондан гат-гат күчлүдүрләр.

Әсәрин идеясы һаггында бурада айрыча данышмаға лүзум йохдур. Чүнки, образларын тәһлили заманы әсәрин идеясы һаггында гысача да олса мә'лумат верилир.

Комедиянын композисиясыны тәһлил эдәркән көстәрмәк лазымдыр ки, язычы әсәрә дахил этдийи һадисә вә эпизодлары чох тәбии планда ишләмиш, бир-биринә үзви сурәтдә бағламышдыр. Һәтта охучуда вә тамашачыда тәәччүб доғура биләчәк эпизод онунла бағлы олан образын характери илә элә уйғунлашмышдыр ки, һәмин эпизод чох тәбии вә реал чыхмышдыр. Мәсәлән, вәзирин башына бадянын кечирилмәси. Бу эпизод вәзирин характеринә там уйғун кәлир вә һеч бир сүн'илийә сәбәб олмур.

Язычы әсәри чох ади вә тәбии бир әһвалатла башлайыр. Вәзир биринчи арвады Зиба ханымдан кизли, чаван вә истәкли арвады Шө'лә ханыма гиймәтли бир палтар тикдирмәк истәйир. Бу эпизод әсәрин бәдии мүгәддәмәсидир.

Зиба ханым әринин Шө'лә ханыма гиймәтли палтар тикдирмәк истәдийини эшитдикдә дейир:

«Теймур ағанын көзү айдын олсун ки, севкилисинә тәзә нимтәнә буюрурлар ки, кейсин, онун габағында сүзсүн». Бунунла о, Шө'лә ханыма бөһтан атыр вә вәзирлә Теймур аға арасында зиддиййәт ярадыр. Бунунла да һадисәләр дүйүнләнир.

Бундан сонра исә зиддиййәтләр кәскинләшир вә һадисәләр йүксәлән хәтт үзрә инкишаф эдир вә хан Теймур ағанын өлдүрүлмәсини әмр эдир. Бурада зиддиййәтләр ән йүксәк нөгтәйә чатыр. Бундан сонра исә ханын адамлары Теймур ағаны тутмаг истәркән ханын дәниздә батмасы хәбәри кәлир ки, бурада да һадисәләрин дүйүнү ачылыр.

Теймур ағанын ханлыға кечмәси вә вәзири ишдән говмасы әсәрин финалыдыр.

Комедиянын бәдии дили һаггында да гысача изаһат вермәк лазымдыр.

Язычы башга комедияларында олдуғу кими, бу п'есиндә дә чанлы халг дилинә әсасланмыш, образларын нитгиндәки ифадәләри вә сөзләри онларын сәчиййәсинә уйғун олараг ишләтмишдир.

Мәсәлән, вәзирин данышығында чохлу әрәб-фарс сөзләри вә тәркибләри вардыр. О, сарайда ханын гаршысында э'янлара мәхсус жаргонла данышыр. Лакин вәзир һәр ердә, һамы илә бу чүр данышмыр вә с.

М. Ф. Ахундовун бу комедиясы ханлыглар дөврүндә мөвчуд олан феодал-патриархал ән'әнәләрини өйрәнмәк, мүтләгиййәт гурулушуна гаршы шакирдләрдә нифрәт һисси тәрбийә этмәк үчүн бөйүк әһәмиййәтә маликдир.

М. Ф. Ахундовун «Сәркүзәшти-вәзири-хани Ләнкәран» комедиясы башга әсәрләри кими бир сыра дилләрә тәрчүмә олунмуш вә дәфәләрлә ойнанылмышдыр.

Комедия илк дәфә 1852-чи илдә Тифлисдә рус дилиндә, 1873-чү илдә исә Бакыда Азәрбайчан дилиндә ойнанылмышдыр. М. Ф. Ахундовун Азәрбайчан дилиндә ойнанылан илк комедиясы да мәһз бу әсәридир. Һәмин бу тарихи һадисә исә Азәрбайчанда театр сәнәтинин ранмасы тарихи һесаб эдилир. Комедия тамашачыларын рәғбәтини газанмыш вә бу күнә кими сәһнәмиздә ойнанылмагдадыр.

4. «Һекайәти-хырс-гулдурбасан» (1852)

М. Ф. Ахундов бу комедиясыны кәндли һәјатына һәср етмишдир. Өз халгынын дәрдинә, һәјат шәраитинә јахындан бәләд олан, онун адәт-ән'әнәләрини, милли хүсусијјәтләрини инҹәликләринә гәдәр билән М. Ф. Ахундов «Хырс-гулдурбасан» комедиясында бир сыра реал сәһнәләр, инсан образлары јаратмыш вә һәјат һәгигәтләрини ашкара чыхармышдыр.

Бу комедијанын иҹтимаи-сијаси мәзмуну, образлары вә бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрдә мүәјјән вә ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн ону план үзрә тәһлил етмәк мәсләһәтдир.

М. Ф. Ахундовун бу комедијасы Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә билаваситә кәндли һәјатына һәср едилмиш илк әсәрдир.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҹанын Русија илә бирләшмәсиндән сонра онун иҹтимаи-сијаси вә игтисади һәјатында бир сыра дәјишикликләр әмәлә кәлмишди. Ерли чар һакимләри «али силкин» нүмајәндәләри илә әлбир олуб кениш зәһмәткеш күтләләри ики гат зүлм алтында истисмар едирдиләр. Буна көрә дә јохсулларла варлылар арасында зиддијјәтләр кетдикҹә кәскинләширди.

Јаранмыш иҹтимаи вәзијјәт јохсул кәндли кәнҹләрини оғурлуға, гулдурлуға вә гачаглыға сөвг едирди. Иш о јерә чатмышды ки, гулдурлуг вә гачагчылыг «шәрәф» һесаб едилир, бу ишлә мәшғул оланлар тә'рифләнир вә гызлар да мәһз белә кәнҹләри севиб, онлара әрә кедирдиләр.

Азәрбајҹанда јаранмыш белә вәзијјәт реалист-сәнәткар Ахундовун нәзәр-диггәтини ҹәлб етмәјә билмәзди.

Мүәллим әсәрин мөвзуу һаггында изаһат верәркән Азәрбајҹанда јаранмыш о заманкы вәзијјәти шакирдләр үчүн ајдынлашдырмалыдыр; әкс һалда шакирдләрдә комедијанын иҹтимаи мәзмуну вә идејасы һаггында јанлыш фикир вә рә'ј әмәлә кәлә биләр.

Образларын тәһлили заманы ашағыдакы ҹәһәтләри шакирдләр үчүн ајдынлашдырмаг лазымдыр:

1. Бајрам јохсул, гочаг, мәрд, доғру данышан, севкисинә садиг бир кәнҹдир. Лакин о, оғурлуг вә гулдурлугла мәшғул олур. Ону оғурлуға вә гулдурлуға сөвг едән иҹтимаи мүһитдир. (Бүтүн бунлара аид әсәрдән фактлар көстәрмәли). Бајрам оғру вә гулдур олса да, јазычы она һагг газандырыр вә һүсн-рәғбәт бәсләјир.

2. Пәрзад ағыллы, вәфалы, етим, лакин варлы бир гыздыр. О, өз һүгугсузлуғундан шикајәт едир. Бунунла бирликдә о, динамик бир образдыр. Пәрзад инкишафда верилир вә әсәрин сонунда ҹәсарәтлә чыхыш едәрәк Тарвердијә кетмәјәҹәјини гәтијјәтлә билдирир. (Бүтүн бунлара әсәрдән фактлар көстәрмәли).

3. Тарверди варлы, пулуна күвәнән, лакин горхаг, ријакар, алчаг вә ахмаг хасијјәтли бир кәнҹдир. (Әсәрдән фактлар көстәрмәклә сүбут едилмәли).

4. Диванбәјни идарә етдији өлкә әһалисинин дилини, адәт-ән'әнәсини билмәјән, рүшвәтхор чар мә'мурудур. Кәндлиләр онун бачарыг вә хасијјәтинә бәләд олдуглары үчүн ону әлә салыр, ери кәлдикдә исә, рүшвәт вә'д едирләр. (Әсәрдән мисаллар көстәрмәли).

Јазычынын Диванбәјни образыны ачыг-ачығына ифша етмәмәсинин сәбәбини көстәрмәк лазымдыр.

Комедијанын композисијасы һаггында ашағыдакы мә'луматы вермәк мәсләһәтдир:

1. Комедијада ваһид сүжет хәтти вардыр: Бајрам—Пәрзад хәтти. Әсәрдәки бүтүн һадисәләр бу ваһид ана хәттә табе едилмишдир.

2. Әсәрдәки һадисәләр реал вә тәбии бојаларла тәсвир едилмиш вә зәнҹир кими бир-биринә мөһкәм бағланмышдыр.

3. Бајрамын севкилиси Пәрзадла вә Залха арвадла илк көрүшү әсәрин бәдии мүгәддәмәсидир. Залха илә Намазын Тарвердини гулдурлуға кетмәјә разы салмалары илә һадисәләр дүјүнләнир. Бундан сонра һадисәләр инкишаф едир вә зиддијјәтләр кәскинләшәрәк үчүнҹү пәрдәдә—Тарвердинин Фокла үзләшдирилдији сәһнәдә ән јүксәк зирвәсинә чатыр. Бајрамын һәгигәти сөјләмәјә башламасы илә һадисәләрин дүјүнү ачылмаға башлајыр вә әсәр хош бир финалла гуртарыр.

Әсәрин бәдии дили һаггында ашағыдакы мә'луматы вермәк мәсләһәтдир:

1. Башга әсәрләриндә олдуғу кими, јазычы бу әсәриндә дә ҹанлы халг дилинә әсасланмыш, садә, ајдын јазмыш вә буна көрә дә комедијанын дили чох тәбии чыхмышдыр.

2. Јазычы һәр образы өз характеринә уйғун данышдырмыш вә онун данышығында пешәсилә әлагәдар сөзләр ишләтмишдир.

3. Мүкалимәләрин әксәријјәти гыса олдуғу үчүн әсәрдә ҹанлылыг, һәрәкәтлилик вә динамиклик артмыш, ирәли сүрүлән фикрин охуҹуја вә ја тамашачыја тез чатмасына сәбәб олмушдур.

4. Әсәрин јүз ил бундан әввәл јазылмасына бахмајараг

онун бәдии дили букүнкү данышыг дилиндән фәргләнмир вә чох асанлыгла охунур.

М. Ф. Ахундовун бу комедиясы Азәрбайчанын о заманкы вәзиййәтини өйрәнмәк нөгтейи-нәзәриндән чох әһәмиййәтлидир. Бурада йохсулларла варлылар арасында олан зиддиййәт, чар һакимләринин өлкәни идарә едә билмәмәси, гадын һүгугсузлуғу өз бәдии әксини тапмышдыр. Бу әсәр һәлә о заман ичтимаиййәтин нәзәр-диггәтини чәлб етмиш вә йүксәк гиймәт алмышдыр. Һеч дә тәсадүфи дейилдир ки, М. Ф. Ахундовун Тифлисдә илк дәфә (1852-чи илдә рус дилиндә) ойнанылан әсәри мәһз бу комедиясыдыр. Бу комедия да язычынын башга комедиялары кими бир сыра Авропа дилләринә тәрҹүмә едилиб чап олунмушдур.

5. «Мүрафиә вәкилләринин һекайәти» (1855)

М. Ф. Ахундов бу комедиясыны 1855-чи илдә язмышдыр. Язычы сонунҹу п'есинин мөвзууну Ирандан (Чәнуби Азәрбайчандан) көтүрмүшдүр. Иран мәһкәмәләриндә олан һәрчмәрчлик, рүшвәтхорлуг, әдаләтсиз һөкмләрин чыхарылмасы вә бүтүн бунларын мүтләгиййәт гурулушундан доғмасы бөйүк язычынын нәзәр-диггәтини чәлб едир. М. Ф. Ахундов өз кәскин сатирик гәләмини бу ярамазлыгларын ифшасына доғру йөнәлдир.

Мүәллим «Мүрафиә вәкилләринин һекайәти» комедиясыны тәдрис едәркән тәхминән ашағыдакы план үзрә һәрәкәт етмәлидир:

1. Әсәрин мөвзуу.
2. Язычынын Иран (Чәнуби Азәрбайчан) һәятына мүраҹиәт етмәсинин сәбәбләри.
3. Комедиянын тәһлили:
   а) әсәрин сүжети;
   б) баш образларын тәһлили;
   в) әсәрин идеясы;
   г) әсәрин композисиясы вә бәдии дили.
4. Комедиянын М. Ф. Ахундов ярадычылығында вә әдәбиййат тарихимиздә әһәмиййәти.

М. Ф. Ахундов Шәрг мүтләгиййәтинин бир сыра эйбәчәрликләрини вә ярамазлыгларыны ифша етмәк үчүн Иран шәриәт мәһкәмәләриндә баш верән фырылдаглары өз комедиясы үчүн мөвзу сечмишди.

Бөйүк язычы бундан әввәл яздығы әсәрләриндә ери кәлдикчә Шәрг мүтләгиййәтини, хүсусән Иран деспотизмини тәнгид едирди. Мәсәлән, «Мүсйө Жордан» комедиясында дәрвиш Мәстәли шаһын дили илә вәзир Һачы Ағасынын төрәтдийи фырылдаглары ифша едир. Бурада исә әсл мәсәләнин көкүнә балта вурмушдур.

Мә'лум олдуғу кими, М. Ф. Ахундов рәсми дөвләт гуллуғунда олдуғундан тәбәәси олдуғу дөвләтин ичтимаи-сияси һәятыны, дөвләт гурулушуну билаваситә, ачыгдан-ачыға тәнгид едә билмәзди. Буна көрә дә язычы сияси мәзмунда әсәр язаркән, мөвзуу башга өлкәләрин, хүсусән Шәрг өлкәләринин һәятындан сечиб көтүрмүшдүр. («Алданмыш кәвакиб», «Кәмалүддөвлә мәктублары» вә башга фәлсәфи әсәрләринин мөвзууну мәһз Яхын Шәрг өлкәләринин һәятындан көтүрмүшдүр).

Язычынын бизә кәлиб чатан әлязмаларынын бириндә һадисәләрин Тифлисдә чәрәян етдийи көстәрилир. Лакин Ахундов чар сензурасындан еһтият етдийиндән «Тифлис» сөзүнү «Тәбриз» илә әвәз етмишдир.

Мүәллим билаваситә комедиянын тәһлилинә башларкән әсәрин сүжетини гысача нағыл едиб, әсас образларын характерик чәһәтләрини ишыгландырмалыдыр.

Шүбһә йохдур ки, образларын тәһлилинә әсәрин баш гәһрәманы олан Сәкинә ханымдан башламаг лазымдыр. Мүәллим шакирдләрин диггәтини буна чәлб едир ки, Сәкинә ханым ағыллы, зирәк, вәфалы вә өз һаггыны, һүгугуну баша дүшән мүбариз бир гыздыр. Ону нә бибисинин тәһмәтләри, нә дә тачир Аға Һәсәнин һәдәләри өз инадындан дөндәрә билмир. Аға Мәрдан, Аға Салман вә башгаларынын фырылдагларына бахмаяраг Сәкинә ханым галиб кәлир, гардашындан она чатачаг мираса саһиб олур.

Мүәллим Сәкинә ханым образыны тәһлил едәркән ону Ахундовун башга комедияларында олан гызларла мүгайисә етмәли вә Сәкинә ханымын онлардан даһа мүбариз олдуғуну фактларла шакирдләрә баша салмалыдыр.

Мүәллим Иран шәриәт мәһкәмәләриндәки фырылдаглары, рүшвәтхорлуғу, өзбашыналығы шакирдләрә баша салмаг үчүн Аға Мәрдан образынын тәһлилинә вә комедиянын сон пәрдәси олан мәһкәмә сәһнәсинә хүсуси диггәт етирмәлидир. Мүәллим әсәрдән сечдийи тутарлы фактларла вәкилләрин, хүсусән мәһкәмә ишләриндә хүсуси мәһарәти олан, тә'рифи «әрши-фәләкә чыхан» Аға Мәрданын характерик сифәтләрини вә һакими-шәр'ин көмәкчиләринин ич үзүнү ачыб көстәрмәлидир.

Әсәрин гадын образларындан Зүбейдә дәхи диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Зүбейдә көһнә фикирли, гардашы гызынын хошбәхтлийини Аға Һәсәнин мал-дөвләтиндә ахтаран,

көһнә адәт-ән'әнәләрә сөзсүз әмәл олунмасыны тәләб эдән, азад севкинин олдуғуну инкар эдән, гадынларын һүгугсузлуғуну ганүни чәһәтдән дүзкүн һесаб эдән бир гадындыр. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин дедийи кими ола билмәзди ки, М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә «...доғру вә дүрүст гадындан савайы һилә вә сахтакарлыға маил гадын тапылмасын»[1].

Комедиянын идеясындан данышаркән көстәрмәк лазымдыр ки, М. Ф. Ахундов бу комедиясында әсасән ики мәсәлә ирәли сүрмүш вә онлары мүвәффәгиййәтлә һәлл этмишдир. Бунлардан биринчиси вә башлыҹасы Иран деспотизминин ярамазлығыны, шәриәт мәһкәмәләриндәки рүшвәтхорлуғу, өзбашыналығы ачыб көстәрмәк, икинчиси, гадын азадлығы вә азад севки мәсәләсини тәблиғ этмәкдән ибарәтдир.

Комедиянын композисиясы вә бәдии дили һаггында да гысаҹа мә'лумат вермәлидир.

Әсәрин композисиясы һаггында гейд этмәк лазымдыр ки, 1-ҹи пәрдәдә Сәкинә ханымла Күлсабаһ арасында кедән сөһбәт комедиянын бәдии мүгәддәмәсидир. Бурада сөһбәт анҹаг Зейнәб илә Сәкинә ханым арасында ола биләҹәк мүбаризәнин сәбәби хатырладылыр. Лакин Әзиз бәй кәлдикдән сонра мә'лум олур ки, Зейнәб дә Сәкинә ханымын разылығы олмадан ону таҹир Аға Һәсәнә әрә верилмәси һаггында разылыг вермишдир. Бурадан һадисәләрин кедиши дүйүнләнир. Бундан сонракы һадисәләрдә зиддиййәтләр кәскинләшәрәк сонунҹу пәрдәдә кулминасия нөгтәсинә чатыр. Мәһкәмә просесиндә яландан дүзәлдилмиш шаһидләр һәгигәти сөйләмәйә башлайырлар. Бу да әсәрин развязка һиссәсидир. Сәкинә ханымын нәтиҹә э'тибарилә галиб кәлмәси әсәрин финалыны тәшкил эдир.

Әсәрин бәдии дилиндән данышаркән гейд эдилмәлидир ки, Ахундов бу комедиясында да реализм принсипинә ҹидди риайәт этмиш, һәр образы өз характеринә, пешәсинә вә мөвгеинә уйғун бир дилдә данышдырмыш, эйни заманда ҹанлы данышыг дилиндән кениш истифадә этмишдир. Бурада бир ҹәһәти дә гейд этмәк лазымдыр ки, һадисәләрин Иранда (Ҹәнуби Азәрбайҹанда) баш вермәси вә ерли характери образларын нитгиндә дә өз әксини тапмышдыр. Башга комедияларындан фәргли олараг бир сыра образларын (вәкилләрин, һакими-шәр'ин вә б.) дилиндә чохлу фарс сөзләринин ишләдилмәсинә сәбәб олмушдур.

[1] Ҹ. Мәммәдгулузадә, Әсәрләри, II ҹ., сәһ. 364, Азәрнәшр, 1954.

Мә'лум олдуғу кими, Ҹәнуби Азәрбайҹанда яшаян азәрбайҹанлыларын дилиндә фарс сөзләри чох ишләдилир. Бу исә тәбиидир. Бир тәрәфдән Иранда фарс дилинин рәсми дөвләт вә тәһсил дили олмасы, дикәр тәрәфдән орада яшаян азәрбайҹанлыларын фарсларла мүхтәлиф иҹтимаи әлагәләрдә олмасы дилдә дә өз әксини тапмалыдыр.

М. Ф. Ахундов бөйүк реалист сәнәткар кими буну дуймуш вә бә'зи образларын нитгиндә фарс сөзләринин ишләдилмәсини тәбии һесаб этмишдир.

Комедиянын әһәмиййәтиндән данышаркән гейд этмәк лазымдыр ки, бу әсәр бир нечә ҹәһәтдән бизим үчүн әһәмиййәтлидир.

Әввәлән, язычынын бу әсәри мөвзу вә идея нөгтейи-нәзәриндән онун драм ярадыҹылығы илә сонракы нәср, әдәби-тәнгид, фәлсәфи вә иҹтимаи фәалиййәти арасында бир кечид мәрһәләсини тәшкил эдир. Йә'ни Ахундов билаваситә бу п'есиндән башлаяраг өмрүнүн сонуна кими Иран һәяты илә марагланмыш, бу һәятын бүтүн мәнфи, ярамаз, чиркин ҹәһәтләрини шиддәтли сатира атәшинә тутмушдур. («Алданмыш кәвакиб», «Кәмалүддөвлә мәктублары» вә башгаларында).

Икинҹиси, Ахундов бу комедиясында тамамилә ени бир мөвзуа тохунмуш вә Иран шәриәт мәһкәмәләриндәки ярамазлыглары ифша этмишдир.

Үчүнҹүсү, Ахундов әввәлки беш комедиясындан фәргли олараг сон п'есинин мөвзууну Шимали Азәрбайҹан һәятындан дейил, Ҹәнуби Азәрбайҹан һәятындан көтүрмүшдүр. Бунунла да язычы сияси-иҹтимаи сәбәбләр үзүндән ики ерә парчаланмыш Азәрбайҹан халгыны бир күлл һалында баша дүшмүшдүр.

М. Ф. Ахундовун драм ярадыҹылығы һаггында синифдә верилән гыса мә'луматла кифайәтләнмәк олмаз. Бөйүк язычынын драм ярадыҹылығыны шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәк үчүн мүәллим синифдән кәнар мәшғәләләрә дә диггәти артырмалыдыр. Әдәбийят дәрнәйиндә мә'рузәләр, драм дәрнәйиндә язычынын комедияларындан тамашалар көстәрмәк, театр музейинә экскурсия кетмәк вә с. илә М. Ф. Ахундовун драматуркиясынын иҹтимаи-сияси әһәмиййәтини вә сәнәткарлыг хүсусиййәтләрини даһа дәриндән шакирдләрә мәнимсәтмәк лазымдыр.

ДҮЗӘЛИШ

«Азәрбайҹан дили вә әдәбиййат тәдриси» мәҹмуәсинин 1958-ҹи ил 2-ҹи бурахылышында кетмиш сәһв сөзләрин ашағыда дүзәлишини веририк:

Сәһифә	сәтир		кетмишдир	охунмалыдыр
57	юхарыдан	11	пропаст	пропасть
58	»	3	конь	кони
59	ашағыдан	2	дожh	дождь
59	»	21	чужуй	чужую
60	юхарыдан	12	друшалка	дуршлаг
»	»	22	материалной	материальной
»	»	24	знака	знаки
»	»	25	рассмотривать	рассматривать
»	ашағыдан	12	не обращат внимания на это	не обращать внимания на что
64	юхарыдан	17	киняза	кинза
65	»	9	2, 3, 4 сөздән ибарәт олан	ики, үч, дөрд сөзләрилә битән
66	ашағыдан	14	окнам	окном

Редаксия һеј'әти: Ә. Рәҹәбов (редактор), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, А. Абдуллаев, Ә. Әфәндизадә, Һ. Һәсәнов вә А. Ахундов.
Корректору И. Фәрәҹуллаев.

Чапа имзаланмыш 10/X-1958-ҹи ил. Кағыз форматы $60\times92^1/_{16}$=3,13, чап вәрәги 6,25
ФГ 11281 Сифариш № 3348 Тираж 5000

Редаксиянын адреси: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт эви, 5-ҹи мәртәбә, телефон № 3-13-45

Бирләшмиш нәшриййат мәтбәәси. Бакы, Сталин проспекти 137

„АЗӘРБАЙҸАН МӘКТӘБИ“
ЖУРНАЛЫНА
ӘЛАВӘ НӘШР ОЛУНАН
„Азәрбайҹан дили вә әдәбиййат тәдриси“
МӘҸМУӘСИНӘ
АБУНӘ ГӘБУЛУ БАШЛАНМЫШДЫР

Абунә „Союзпечат“ын шәһәр вә район шө'бәләриндә, район рабитә канторларында вә шө'бәләриндә, һабелә, мәктәбләрдә, мүәссисәләрдә, идарәләрдә, колхоз вә совхозларда иҹтимаи мүвәккилләр тәрәфиндән гәбул олунур.